

تأثیر عوامل فرهنگی بر تحولات طرح و نقش قالی‌های صفوی و قاجار (با تأکید بر نقوش گل و بوته)*

محمدامین حاجی‌زاده^{**}سیدرضا حسینی^{***}علی اصغر شیرازی^{****}مهدی کشاورز افشار^{*****}ایمان زکریایی کرمانی^{*****}

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۴/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۸/۱۹

چکیده

قالی بافی از سنن تاریخی و اصیل ایرانی است که از شاخه‌ها و جوانب متعددی تشکیل شده است. طرح و نقش‌پردازی قالی از حوزه‌های اصلی آن است و آرایه‌های قالی شامل مجموعه متنوعی از نقوش گیاهی، جانوری، انسانی، تجریدی و انتزاعی است. گستردگی نقوش گیاهی در طرح فرش بیش از انواع دیگر است چرا که تنوع آن‌ها به وسعت نقوش گیاهی موجود در طبیعت، به انضمام نقوش گیاهی تجریدی و در قالب‌های گردان و شکسته است. انواع آرایه‌های گیاهی به صورت کلی شامل گونه‌های اسلیمی، ختایی، گل و بوته و درخت هستند. از آن‌جا که در رابطه با هنر فرش‌بافی ایران، دو دوره صفوی و قاجار از اهمیت زیادی برخوردارند و از طرفی عوامل فرهنگی در هریک از این دوره‌ها با تغییراتی روبه‌رو بوده که تبعاً بر آثار هر دوره تأثیری را موجب شده است، لذا این پژوهش با هدف بررسی و شناسایی انواع گل و بوته‌های منقوش بر قالی‌های صفوی و قاجار و بررسی تأثیرات عوامل فرهنگی و تحولات احتمالی آن دوران در طرح و نقش فرش و به‌ویژه تحلیل ورود گونه‌های جدید گیاهی به قالی‌های دوره قاجار، صورت گرفته و سوال اصلی در این پژوهش، چگونگی تأثیرگذاری عوامل فرهنگی و اجتماعی در بروز گل و بوته‌های منقوش در قالی‌های صفوی و قاجار است. این پژوهش از منظر هدف توسعه‌ای و روش انجام آن توصیفی - تحلیلی با رویکرد اکتشافی است. روش گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و با استفاده از کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های تخصصی و پایگاه‌های الکترونیکی معتبر بوده است. جامعه آماری پژوهش شامل ۳۷ نمونه قالی صفوی و ۶۲ نمونه قالی قاجاری است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که نقوش گیاهی مورد استفاده در قالی‌های دوره صفوی شامل گونه‌های گردان، مشتمل بر مجموعه‌ای مشخص و با تنوع اندک است که در بخش‌های متعددی از قالی و به انحای مختلف و بعضاً نمادگرایانه با تأثیر از فرهنگ حاکم نقش شده‌اند اما در سده‌های بعد و در دوره قاجار، نقوش گیاهی با تغییراتی در فرم، اندازه، رنگ و ساختار تکرار شده و علاوه بر آن نقوش تازه‌تری از جمله انواع گل‌های طبیعت‌گرایانه، گل‌فرنگ و عناصر تازه متأثر از فرنگی‌مآبی به مجموعه نقوش قالی‌های این دوره افزوده شده و طبیعت‌گرایی در این زمان بیش از دوره صفوی است. این تغییرات بیش از همه متأثر از احوال فرهنگی و اجتماعی دوران بوده که به انحای مختلف منجر به بروز و نمود گونه‌های مختلف گل و بوته در قالی‌های صفوی و قاجار شده است.

کلیدواژه‌ها:

قالی ایرانی، دوره صفوی، دوره قاجار، عوامل فرهنگی، نقوش گیاهی، بوته، نقش گل

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «تبیین عوامل موثر بر تحولات نقوش گیاهی قالی‌های عصر صفوی و قاجار بر اساس نظریه تاریخی فرهنگی» است که در دانشگاه شاهد به انجام رسیده است.

** دانشجوی دکترای گروه پژوهش هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران / ma.hajizadeh@birjand.ac.ir

*** دانشیار، گروه نقاشی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران (نویسنده مسئول) / rz.hosseini@shahed.ac.ir

**** دانشیار، گروه پژوهش هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران / A_shirazi41@yahoo.com

***** استادیار، گروه پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران / m.afshar@modares.ac.ir

***** دانشیار، گروه صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران / i.zakariaee@au.ac.ir

۱. مقدمه

بروز و حضور نقوش گیاهی در نقش‌پردازی قالی، همواره قابل توجه بوده و گل‌های مختلف چه به صورت تجریدی و انتزاعی و یا طبیعت‌پردازانه، بخش مهمی از شاکله بصری قالی‌های ایرانی را تشکیل داده‌اند. حضور این عناصر در هنر پیش از اسلام نیز نمود داشته‌است. پس از اسلام و با تقبیح صورنگری، نقوش گیاهی بیش‌ازپیش در هنرهای مختلف مورد توجه قرار گرفتند. تجلی نقوش گیاهی در قالی، چه پیش از اسلام و چه در دوران اسلامی بنا بر ضرورت‌های زیبایی‌شناسانه، اعتقادی و یا ماهیتی صورت پذیرفته‌است. طبیعت‌گرایی در فرش ایران عمده‌تأ با مفهوم محاکات، تقلید یا نسخه‌برداری از طبیعت همراه بوده تا ناتورالیسم غربی که دنبالهٔ رئالیسم قرن نوزدهم اروپاست، البته در عمده فرش‌های ایران، نمادگرایی و یا بیان انتزاعی و تجریدی طرح‌ها مانع از طبیعت‌گرایی بوده اما به هر حال بخش کوچکی از فرش ایران از طبیعت‌گرایی بهره‌مند می‌شده‌است (چیت‌سازیان و آیت‌اللهی، ۱۳۸۴: ۲۹). با ظهور طرح‌های گردان در قالی، سبک نوینی^۱ از طرح‌پردازی قالی شکل گرفت. هم‌چنین طرح‌پردازی قالی در دورهٔ صفوی، متأثر از مفاهیم فرهنگی آن دوره و نیز هنرهای دیگر هم‌چون نگارگری از پیشرفت قابل‌توجهی برخوردار شد و نقوش مایه‌ها و آرایه‌های متنوع‌تری به حوزهٔ طراحی قالی وارد شدند. این آرایه‌ها و طرح‌ها با تنوع و تکرار در عصر صفوی به کمال رسیده و معیاری برای طراحی قالی در دوره‌های بعدی شدند. در عصر قاجار، هنر قالی‌بافی بار دیگر به اوج رسید که با حفظ چارچوب و معیارهای طراحی قالی عصر صفوی، تنوع طرح و نقش‌پردازی متأثر از تحولات زمانه را موجب شد. در دورهٔ قاجار و در مواجهه با مظاهر جدید هم‌چون انسان‌گرایی، عکاسی، چاپ و تأثیر فزایندهٔ هنر غرب (فرنگی‌مآبی)، هنر قالی‌بافی نیز تأثیرات قابل‌توجهی پذیرفت و به‌ویژه با بروز عناصر گیاهی طبیعت‌گرایانه، باب جدیدی در نقش‌پردازی قالی پدیدار شد. عناصر گیاهی شامل انواع اسلیمی، ختایی، عناصر درختی و گلدانی و آرایه‌های طبیعی هم‌چون گل‌فرنگ و گل‌های طبیعی است که تنوع بی‌پایانی را در عرصهٔ طراحی رقم زده‌اند.

این پژوهش از منظر هدف توسعه‌ای و روش انجام آن توصیفی - تحلیلی با رویکرد اکتشافی است. روش گردآوری داده‌ها به شیوهٔ کتابخانه‌ای و با استفاده از کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های تخصصی و پایگاه‌های الکترونیکی معتبر بوده‌است. جامعهٔ آماری پژوهش شامل ۳۷ نمونه قالی صفوی و ۶۲ نمونه قالی قاجاری است که به روش اشباع نظری^۲ انتخاب شده‌اند. این پژوهش بر انواع گل و بوته در قالی دوره‌های صفوی و قاجار تمرکز دارد و شناسایی، دسته‌بندی و بررسی انواع بروز این نقوش در قالی این ادوار را مورد توجه قرار داده‌است. هم‌چنین عوامل مختلف فرهنگی که در بروز و نمود گل و بوته در قالی‌های این دوران مؤثر بوده‌اند، بررسی شده و تأثیر آن‌ها ارزیابی شده‌است.

۲. پیشینهٔ پژوهش

آرتور آپهام پوپ و فیلیس اکرم (۱۳۸۷) در جلد ششم مجموعهٔ سیری در هنر ایران، هنر قالی‌بافی ایران را مورد بررسی قرار داده و تاریخچهٔ انواع قالی‌های بافته‌شده در مناطق مختلف و آرایه‌ها و ویژگی‌های ظاهری قالی‌های محفوظ در موزه‌های مهم دنیا را بررسی نموده‌اند. صفرعلی شعبانی خطیب (۱۳۸۷) در کتاب فرهنگ‌نامه تصویری (آرایه‌ها و نقشه‌های فرش ایران)، به دسته‌بندی و معرفی نقوش مایه‌ها و عناصر مختلف فرش پرداخته و شرح مفصلی در خصوص نقوش و عناصر گیاهی آن‌ها آورده‌است. ارنست کونل (۱۳۶۸) در کتاب اسلیمی و ختایی، گل‌های شاه‌عباسی: نگرشی بر سوابق تاریخی سه نگاره تزئینی، دسته‌بندی طرح و نقش فرش‌های صفوی را ارائه نموده و گونه‌های مختلف گیاهی را نیز بررسی کرده‌است. منابع ذکرشده به‌صورت کلی بر نقوش تمرکز دارند و گونه‌شناسی انواع گل‌های قالی (چه از منظر نوع و چه از نظر نحوهٔ قرارگیری) در آن‌ها مورد پژوهش واقع نشده‌است. نگین‌السادات مهدوی شهری (۱۳۹۳) در پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد با عنوان «مطالعه تطبیقی نقوش گیاهی قالی‌های صفوی و قاجار»، ضمن برشمردن ویژگی‌های قالی‌بافی در این دوره‌ها، با بررسی نمونه‌های گیاهی به تطبیق نقوش گیاهی در دوره‌های صفوی و قاجار پرداخته‌است. امیرحسین چیت‌سازیان (۱۳۸۵) در رسالهٔ دکتری با عنوان «نمادگرایی و زیبایی‌شناسی در فرش ایران» به مباحثی چون نمادگرایی و خاستگاه آن در فرهنگ ایران و اسلام و سیر تحول آن پرداخته‌است. مقولهٔ بعدی این پژوهش، اسطوره و خاستگاه نظری آن است و سپس با اشاره به تاریخ فرش صفوی و قاجار، با دیدی زیبایی‌شناسانه به نمادگرایی و طبیعت‌گرایی در قالی‌های دوره‌های مذکور پرداخته‌است. در پژوهش حاضر در ابتدا به نقوش گل و بوته در فرش این دوران پرداخته شده و پس از آن تأثیر عوامل فرهنگی این دو دوره بر تحولات آن‌ها مورد تحلیل قرار گرفته‌است.

۳. بررسی تحول نقوش قالی در دوره صفوی و تأثیرات فضای حاکم بر هنر آن

صفویان پس از تثبیت حاکمیت خود در کشور و رسمی نمودن مذهب تشیع در گستره فرهنگ ایرانی، به توسعه ساختارهای فرهنگی و اجتماعی ذریعۀ علاقه‌مند بودند. در این دوره، ثبات سیاسی و امنیتی کشور زمینه‌ساز توسعه فرهنگ، اقتصاد و هنر شد. تولیدات هنری افزایش یافت آن‌چنان که ایران از صادرکنندگان کالاهای هنری بود. در دوره صفوی، قالی‌بافی به یک رکن مهم اقتصادی و هنر - صنعتی ملی تبدیل شده و به‌عنوان کالایی فرهنگی جایگاه ویژه‌ای در صادرات به‌دست آورد. معماری، نگارگری و هنرهای مستظرفه به درجه‌ای از بلوغ رسیدند که هنوز هم آثار این دوره جهانیان را مجذوب خود می‌کنند. به این ترتیب و به دلایل ذکرشده، جهانگردان، بازرگانان، هنرمندان و عالمان دینی از نقاط مختلف جهان روانه ایران شدند. شاه‌عباس اول هم‌چنین زمینه‌های مساعدی را برای داد و ستد بازرگانان داخلی و خارجی فراهم ساخت. به‌دنبال این مقدمات، فرهنگ اروپایی ابتدا به نرمی ولی بعداً با شتاب به جامعه ایرانی رسوخ کرد. این عوامل باعث آشنایی هنرمندان ایرانی با فرهنگ و هنر غربی شدند (خودی، ۱۳۹۵: ۱۶۳). هم‌چنین کوچاندن ارامنه به ایران و اسکان آن‌ها، خصوصاً در تبریز و اصفهان، تأثیر ناقص تمدن مسیحی را نیز به‌دنبال داشت. آشنایی با فرهنگ و هنر غرب در ابتدا به طبقات بالا و درباریان اختصاص داشت ولی به مرور زمان در میان مردم عادی نیز نفوذ و گسترش یافت. در طراحی فرش ایران در دوره اسلامی، گونه‌ای سمبولیزم اسلامی با ریشه‌های عرفانی، جوشان و لبریز می‌شود، ارزش‌های زیبایی‌شناختی در قالب طرح و نگاره‌ها با ویژگی هنر تزئینی ناب مشاهده می‌شود، هنر انتزاعی در طراحی قالی جایگاه ویژه‌ای پیدا می‌کند، جای نقش انسان را نگاره‌های اسلیمی، گیاهی، هندسی و انتزاعی می‌گیرد. این مبنای طراحی، اصولی را برای آفرینش فرش‌های بدون تصویر جانداران و مبتنی بر ترنجی از شمس و زمینه مملو از نقش مایه‌های اسلیمی و نگاره‌های متنوع ابداع نمود که نفیس‌ترین آن‌ها را می‌توان در دوره صفوی مشاهده کرد (چیت‌سازیان و آیت‌اللهی، ۱۳۸۴: ۴۳).

عوامل اجتماعی و فرهنگی تأثیرگذار بر هنر صفوی بیش از هر چیز از دل تمدن و فرهنگی می‌آیند که در آن دوره به‌خصوص وجود داشته‌است. پای‌بندی زیاد به سنن، آیین‌ها، باورهای کهن و اعتقادات مذهبی، عناصر اصلی مؤثر در هنر آن دوره بوده‌است. نقش حکومت در تداوم این سنت‌ها در برخی موارد بسیار پررنگ بوده‌است. عوامل فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی تأثیرگذار در هنر این دوره عبارتند از: مذهب شیعه، اعتقاد به باورهای کهن، صوفی‌گری، خرافه‌باوری، علاقه به شعر و ادبیات، جایگاه اجتماعی قزلباش‌ها، حمایت دربار از قالی‌بافی، کارگاه‌های سلطنتی، مقام اجتماعی هنرمند، وضعیت دربار، رفاه اقتصادی، کمپانی هند شرقی، صنعت ابریشم، تأثیر طبقات اجتماعی و ... (خودی، ۱۳۹۵: ۱۶۴). مولف کتاب عالم‌آرای شاه اسماعیل، سه محور طریقت صفوی را تشیع اثنی عشری، وابستگی نزدیک تشیع با تصوف؛ و پیوند نزدیک تشیع با فرهنگ ایران باستان می‌داند (کیانمهر، ۱۳۸۳: ۷۵). تعلیم و تربیت شیعی در عصر صفوی، تأثیرات اندیشه شیعی در عرصه دانش و هنر و در آداب و رسوم و هنجارها، برخی از دیگر عوامل مؤثر بر فضای فرهنگی این دوران هستند.

۴. بررسی تأثیرات فرهنگی دوره صفوی بر قالی و نقوش آن

طرح‌ها و نقوش قالی ایران مستقیماً از افکار، آراء و اعتقادات عرفانی جامعه یا به‌طور کلی از فرهنگ عرفانی ایران متأثر شده‌اند و تار و پود خویش را مدیون آن‌ها هستند. سنت‌گرایی یکی از ویژگی‌های اصلی هنرهای ایرانی به‌ویژه پس از اسلام است (چیت‌سازیان، ۱۳۸۵: ۴۴-۴۵). علاوه بر این عامل مهم، تأکید حاکمان شیعه صفوی بر هنر صناعی فرش به‌عنوان یک عنصر نقش‌آفرین اقتصادی، تأثیر بی‌چون و چرایی در گسترش آن داشته‌است. این اندازه حمایت از قالی‌بافی در طول تاریخ قالی ایران بی‌سابقه است. گستره دگرگونی‌ها چنان است که پژوهشگری چون «کورت اردمان» می‌گوید طرح قالی‌های صفوی نشانگر رنسانس قالی‌بافی و به‌ویژه تحول در نقش مایه‌ها و طرح‌های قالی است (شادلو، ۱۳۹۶: ۱۱۵). به‌کارگیری و احیای دوباره نقوش گذشته و بازگشت به طرح‌های فراموش‌شده‌ای مانند نقوش گیاهی که در دوره ساسانیان فراگیر بوده‌اند، از مهم‌ترین ویژگی‌های دوره بازگشت هستند. هم‌چنین کاربرد طرح‌های پیش از دوران اسلامی و نقوش جانوری، انسانی و گیاهی، تحولی در ساختار قالی‌های صفوی ایجاد می‌کند. این نقوش که همانند دوره ساسانی، کیفیت طبیعت‌گرایانه خود را بازیافته‌اند، در دل طرح‌های جدید مانند افشان و لچک‌ترنج قرار می‌گیرند و طرح‌های موسوم به شکارگاه را می‌سازند. این نکته نشانه‌های بازگشت به ریشه‌های ایرانی و احیای سنت‌های تصویری گذشته را نزد صفویان می‌نمایاند (همان).

انقلاب و نوزایی در قالی بافی اما در اواخر سده نهم و در سده دهم ه.ق در نقش، نقش مایه و مایگان قالی‌ها رخ می‌دهد و نقش و مایگان قالی‌ها بسیار دگرگون می‌شوند. نقوش منصل تک‌لایه ترکمانی - مغولی جای خود را به ساختار پیچیده‌ای از نقوش متصل چندلایه می‌دهد و طراحی قالی از کاری ساده و گاه ذهنی خارج شده و به فرایندی هنری و پیچیده دگرگون می‌شود. قالی‌بافی تا پایان این دوره در همه شاخه‌های خود از طراحی تا بافت و عملیات تکمیلی رشد بسیاری داشت. آنچه مشهود است، طراحی قالی از آغاز تا پایان سده یازدهم ه.ق کمابیش اصلی‌ترین شکل‌ها و فرم خود را یافت و در دوره‌های بعدی تحول چشم‌گیری نداشت. از این‌رو اصول و هنجارهای طراحی قالی هم‌چنین سامان‌بندی نقشه‌ها هنوز بر همان پایه‌ای استوار است که در دوره صفوی بنیان گذاشته شده بود (همان: ۱۱۷). با توجه به تحولات کلی هنر در دوره صفوی، جوانب متعددی از تأثیرات این دوره بر هنر قالی‌بافی این دوران را می‌توان برشمرد. به‌طور کلی و بیش از همه حمایت‌های درباری از هنر قالی‌بافی در این دوران به‌خصوص در زمان شاه‌طهماسب و شاه‌عباس اول را می‌توان در نظر گرفت که قالی‌بافی را تا سطح یک هنر برتر و ملی رونق داده و ارتقا بخشیدند. جز مفروش نمودن کاخ‌های سلطنتی و اماکن مقدس، صادرات قالی با توجه به روابط رو به گسترش صفویان با کشورهای خارجی از جمله دولت‌های اروپایی، عثمانی و هند، نشان از ارتقای کیفیت و کمیت تولیدات این دوران دارد. این مهم با حمایت درباری، حضور نقاشان بزرگ زمان در کسوت طراح فرش و کارگاه‌های سلطنتی قالی‌بافی حاصل شده‌است. مسئله دیگر نقش دین و مذهب است، تبلیغ مذهب شیعه و نیز اشاعه صوفی‌گری از مسائل مورد توجه در این حیطه است، بروز و رونق نقوش گیاهی و نقوش کتیبه‌ای از جمله این موارد است. به‌طور کلی می‌توان گفت طراحان نقوش قالی ایران مستقیماً از افکار، آراء و اعتقادات عرفانی جامعه یا به تعبیر کلی از فرهنگ عرفانی ایران متأثر شده‌اند. تصوف، افکار و عناصر تازه‌ای از قبیل عشق و محبت، معرفت، وحدت و کثرت، ازلیت و ابدیت و امثال آن را وارد فرهنگ عرفانی کرده و بر غنای معنوی، قدرت، نفوذ و رسوخ آن افزوده‌است. به‌تدریج، ماهیت ذهنی فرهنگ عرفانی در شعر، موسیقی، نگارگری و سایر هنرهای اسلامی تأثیر گذاشت (چیت‌سازیان و آیت‌اللهی، ۱۳۸۴: ۴۵). با این شرح، رؤس کلی تأثیرات فرهنگی دوره صفوی بر قالی‌بافی این دوره در نمودار (۱) قابل ملاحظه است.

نمودار ۱: تأثیرات فرهنگی دوره صفوی بر قالی‌بافی این زمان (نگارندگان)

برخی از محققین روند تأثیر عرفان و تصوف اسلامی را به این نحو مطرح می‌نمایند که از قرن دوم ه.ق (هشتم م.)، نوعی نگرش واحد در خلاقیت هنری و فنی پدید آمده که از پذیرفتن دینی واحد در میان مسلمین - چه شیعه و چه سنی - نشأت گرفته‌است. فلسفه تصوف، اعتقاد به «تعادل» را در همه چیز اشاعه داد و گستره اسلام محدودیت‌هایی در بازنمایی صورت و پیکر را نشان داد و در عوض علاقه‌ای به تکرار امتناع‌ها و زوایا و اعداد و از جمله اشکال گوناگون را از خود نشان داده‌است. چنان‌چه برای عدد پنج، پنج‌تن، پنج انگشت دست حضرت فاطمه (س) و در مواردی پنج اصل مورد پذیرش مذهب شیعه، مورد توجه هستند (هال و لوچیک، ۱۳۷۷: ۶۸-۶۹). با توجه به ساختار حکومتی دوره صفوی و اشراف آن بر هنر و مسائل فرهنگی، شکل هنر آن تأثیرپذیری عمیقی از این موارد داشته‌است (چیت‌سازیان و آیت‌اللهی، ۱۳۸۴: ۴۶). در جدول (۱) جامعه پژوهشی قالی‌های دوره صفوی در این تحقیق نمایش یافته‌اند.

جدول ۱: جامعه پژوهش قالی‌های دوره صفوی (نگارندگان)

تصویر	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸
شاه‌عباسی، کرمان، اوایل سده ۱۱ ه.ق (۱۹۵×۲۶۵)	افشان، هرات، سده ۱۰ ه.ق (۱۷۱×۲۵۱)	افشان، کرمان، سده ۱۱ ه.ق (۱۳۶×۱۳۷)	سالتینگ، اصفهان یا کاشان، سده ۱۰ ه.ق، ابعاد نامشخص	گلدانی، کرمان، اوایل سده ۱۱ ه.ق (۷۴×۱۲۲)	گلدانی، اواخر سده ۱۱ ه.ق (۳۰۲×۳۵۷)	جانوری، کاشان، سده ۱۰ ه.ق (۱۷۷×۲۲۸)	افشان، سده ۱۰ ه.ق (۲۹۲×۸۲۶)	
منبع (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۱۳۴)	(URL6)	(URL7)	(URL8)	(URL9)	(URL10)	(پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۱۸۹)	(URL11)	
تصویر								
۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	
شاه‌عباسی، جوشقان، سده ۱۱ ه.ق (۱۹۸×۴۷۱)	گلدانی، جوشقان، سده ۱۰ ه.ق (۱۵۰×۲۴۸)	گلدانی و گیاهی، سده ۱۱ ه.ق (۲۵۵×۶۱۰)	سالتینگ، تبریز، اواخر سده دهم ه.ق (۱۶۳×۲۲۵)	لچک‌ترنج، سده ۱۰ ه.ق (۱۷۷×۲۵۳)	لچک‌ترنج، سده ۱۱ ه.ق، ابعاد نامشخص	ترنجی، کاشان، سده ۱۰ ه.ق (۱۷۱×۲۴۹)	ترنجی، تبریز، نیمه دوم سده ۱۰ ه.ق (۱۶۲×۲۲۷)	
منبع (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۳۳۵)	منبع (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۲۳۴)	منبع (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۱۸۹)	منبع (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۱۶۱)	محموظ در مجموعه خصوصی (URL12)	محموظ در موزه متروپولیتن (URL13)	منبع (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۱۸۹)	منبع (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۱۵۶)	
تصویر								
۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	
ترنجی گیاهی، تبریز، سده دهم ه.ق، ابعاد نامشخص	لچک‌ترنج، گیاهی، سده دهم ه.ق (۱۵۶×۲۶۶)	گلدانی، جوشقان، سده ۱۱ ه.ق (۱۴۰×۲۲۰)	محرابی، سده ۱۲ ه.ق، ابعاد نامشخص	سجاده‌ای، فارس، اوایل سده ۱۲ ه.ق (۱۲۷×۱۹۳)	محرابی، گلدانی، سده ۱۱ ه.ق (۱۱۲×۱۸۰)	محرابی، ترنج‌دار، سده ۱۱ ه.ق (۱۰۸×۱۹۵)	محرابی باغی، اواسط سده ۱۱ ه.ق (۱۱۰×۱۴۰)	
منبع (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۱۶۲)	منبع (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۲۰۲)	منبع (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۲۳۰)	محموظ در موزه عرب‌زاده، تهران	منبع (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۲۷۵)	(Eiland, 1999:104)	منبع (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۱۶۸)	محموظ در موزه مشهد (کمندلو، ۱۳۸۸: ۹)	

تصویر	۲۵	۲۶	۲۷	۲۸	۲۹	۳۰	۳۱	۳۲	
مشخصات	محرابی اسلیمی، سده ۱۰ ه.ق (۱۰۲×۱۶۴)	خشتی، اوایل سده ۱۸ م، ابعاد نامشخص	گلدانی، کرمان، اواخر سده ۱۲ ه.ق (۲۲۰×۲۴۱)	درختی، سده ۱۱ ه.ق (۱۷۸×۲۷۲)	درختی، سده ۱۱ ه.ق (۲۹۰×۵۳۱)	درختی، جوشقان، سده ۱۱ ه.ق (۱۳۵×۲۰۲)	واگیره‌ای، اوایل سده ۱۷ م (۲۵۰×۶۱۲)	واگیره‌ای درخ تی، سده ۱۱ ه.ق (۲۷۲×۴۹۰)	
منبع	محفوظ در مجموعه خصوصی (Eiland, 1999: 88)	محفوظ در موزه متروپولیتن (URL14)	محفوظ در مجموعه خصوصی (URL15)	(پوپ واکرم، ۱۳۸۷: ۱۲۳۱)	محفوظ در موزه متروپولیتن، (پوپ واکرم، ۱۳۸۷: ۱۱۱۰)	(پوپ واکرم، ۱۳۸۷: ۱۲۵۱)	محفوظ در موزه متروپولیتن (URL16)	(پوپ واکرم، ۱۳۸۷: ۱۱۰۸)	
تصویر									
مشخصات	گل و گیاهی، جوشقان، ۱۰۸۲ ه.ق (۱۲۷×۱۸۸)	باغی، شمال غرب ایران، سده ۱۸ م (۴۳۱×۲۷۷)	باغی، شمال غرب ایران، سده ۱۲ ه.ق (۳۵۷×۹۵۲)	ترنجی و ابری، کاشان، سده ۱۰ ه.ق (۲۸۵×۵۵۵)	دوازده ضلعی، مقبره شاه عباس، ۱۰۲۸ ه.ق (قطر ۸۲۰)				
منبع	(پوپ واکرم، ۱۳۸۷: ۱۲۵۸)	(URL17)	محفوظ در موزه کویت (پوپ واکرم، ۱۳۸۷: ۱۲۷۰)	محفوظ در استکهلم (پوپ واکرم، ۱۳۸۷: ۱۱۹۴)	محفوظ در موزه قم (پوپ واکرم، ۱۳۸۷: ۱۲۷۵)				

۵. تأثیرات فضای حاکم در دوره قاجار بر هنر آن

بر اساس مطالعات تاریخی و وصف شرایط تاریخی و فرهنگی دوره قاجار در بخش‌های قبلی، از شرایط تاریخی و فرهنگی این دوره می‌توان تأییراتی بر هنر آن را مشاهده کرد. فرهنگ غربی تأثیرات زیادی در کل هنر دوره قاجار بر جای گذاشت (پاکباز، ۱۳۸۴: ۱۵۰). هنر دوره قاجار، حتی زندیه را می‌توان مرحله مهمی برای عبور از نقاشی سنتی ایران به شیوه جدید و تکوین یک مکتب تقریباً ایرانی با تلفیقی از سنت‌های نگارگری و دستاوردهای هنر غربی دانست. هر دوره به‌طور عام روشی مشترک و سبکی است که با اصول واحد و درک مشترک زیبایی‌شناختی بر اجرای آثار هنری آن مقطع زمانی حاکم است. آثار هنری دوره قاجار نیز چنین هستند و در حقیقت تکوین آثار دوره قاجار بر اساس میزان درک از زیبایی در آن دوره بوده‌است. هنرمند قاجار بخشی از این زیبایی را با رویت آثار اروپاییان درک کرده و همین امر دلیل خلق برخی آثار به شیوه آنان است. این شیوه از زمان صفوی در ایران مرسوم شد و فرنگی‌سازی نام گرفت و بعدها به تقلید از هنر فرنگی، وجوه مختلفی از هنر قاجار از این هنر متأثر شدند (همان: ۷۹). برخی از رؤس مهم فضای حاکم بر هنر ایران در دوره قاجار شامل موارد زیر است: نفوذ و حضور فرنگی‌سازی، تأثیر فرهنگ عامه، تأثیر طبقات اقتصادی، هنر اشرافی، هنر مردمی و عامیانه، تأثیر وقایع سیاسی، گفتمان مدرنیته در دوره قاجار، تأثیر ویژگی‌های رسانه‌های چاپی و هنری جدید، عکاسی.

۶. بررسی تأثیرات فرهنگی دوره قاجار بر قالی و نقوش آن

در قالی‌های این دوره طرح‌ها و نقش‌مایه‌ها، اقتباسی از دوران صفوی بوده به‌خصوص ترنج مرکزی، لچک‌ترنج و طرح‌های شبکه‌ای که با نقش‌های اسلیمی و شاه‌عباسی در سرتاسر این دوران بافته می‌شده‌اند (اتیک، ۱۳۸۴: ۱۰۱). آثار منسوب به زمان فتح‌علی‌شاه قاجار تا اواسط دوره ناصرالدین شاه نشان‌گر پیروی از مثنی هنری دوره صفویان است که این امر شامل هنر فرش و طراحی آن نیز می‌شود. از اواخر دوره ناصرالدین شاه به بعد تأثیرات هنرمندان فرنگ‌رفته و نیز شرکت‌های خارجی در طراحی فرش به‌تدریج قابل مشاهده است که طبیعت‌گرایی به مفهوم غربی و شکل‌گرایی از نمونه‌های آن است (چیت‌سازیان، ۱۳۸۵: ۴۷). البته از برافتادن حکومت صفوی تا یک‌چهارم پایانی سده نوزدهم و هم‌زمان با دوره قاجار در ایران، سازوکار تولید و صادرات قالی چون گذشته کسب و کاری خانگی است که دولت، نگاهی تجاری به آن ندارد و حمایت ویژه‌ای از آن نمی‌شود تا این‌که اروپاییان درمی‌یابند بازار قالی، پتانسیل‌های لازم و بالقوه‌ای برای سرمایه‌گذاری و گسترش دارد. ورود شرکت‌های چندملیتی با سرمایه‌های کلان، توان رقابت تولیدکنندگان داخلی را به حداقل می‌رساند و کمابیش بیش‌تر تولیدکنندگان بومی صنعت قالی به انقیاد شرکت‌های بیگانه درمی‌آیند (شادلو، ۱۳۹۶: ۱۱۸). این رخداد افزون بر این‌که کمیت و کیفیت تولید و صادرات قالی در ایران را دگرگون می‌کند، هنجارهای زیباشناسانه قالی ایرانی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. چنان‌که مشهور است برخی از طراحان مشهور این شرکت‌ها اروپایی بوده‌اند، بنابراین برخورد آنان با طرح و نقش قالی‌های ایرانی عموماً گزینشی و به‌عبارتی کلاژگونه (تکه‌چسبانی) و بنا به سلیقه بازار اروپا و سپس آمریکا در دوره پهلوی بوده‌است. برای نمونه، یک طرح را از جایی و یک نقش را از جایی دیگر انتخاب می‌کرده و آن‌ها را به هم می‌آمیخته‌اند که با قالی‌های سنتی منطقه‌ای که تولید در آن انجام می‌شده، سازگاری نداشته‌است. از این‌رو شاهد نوعی آشفتگی در نقوش به‌کار رفته در قالی‌ها از نظر اصالت، رنگ و اندازه هستیم (همان). «سیسیل ادواردز» نیز این نکته را متذکر می‌شود که شرکت‌های خارجی و بازرگانان متصدی تجارت قالی ایران، در از بین رفتن یا فقر و یکنواختی برخی طرح‌ها و نقوش سنتی هم‌چنین به حاشیه‌راندن برخی دیگر از قالی‌ها، نقش مستقیمی داشته‌اند (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۶).

با این‌همه آن‌چه بیش از همه در این متغیرها دگرگون می‌شود، نقوش قالی‌هاست و ساختار طرح‌ها تغییر چندانی نمی‌کنند. به‌واقع بافت طرح‌های تثبیت‌شده دوره صفوی در این دوره نیز ادامه می‌یابد. شاید اعتقاد به مذهب شیعه اثنی‌عشری و نیز علاقه به حفظ کیان باستانی،

نمودار ۲: تأثیرات فرهنگی دوره قاجار بر قالی‌بافی این زمان (نگارندگان)

موجبات این تقلید را برای آنان فراهم نموده باشد، ضمن این‌که هنرمندان این دوره نیز رهروان اصول و سنت هنری دوره صفوی بودند. می‌توان رواج نقشه‌های تصویری را مربوط به این دوره دانست و این نقشه‌ها به‌نوعی متأثر از تحولات صنعتی جدید و فناوری‌های نوظهوری چون عکاسی و چاپ سنگی بوده‌اند. در قالی‌های قاجار می‌توان نقش‌مایه‌های تصویری متعددی را مشاهده نمود که هم از منابع داخلی و هم از منابع خارجی اقتباس شده‌اند

(شادلو، ۱۳۹۶: ۱۲۱). در حیطه عناصر گیاهی نیز، تأثیرات ذکرشده و در رأس آن‌ها فرنگی‌مآبی، منجر به رونق و گسترش عناصر تازه و طبیعت‌گرایانه شده‌است. با این شرح، رئوس کلی تأثیرات فرهنگی دوره قاجار بر قالی‌بافی این دوره در نمودار (۲)، قابل مشاهده است.

به‌صورت کلی قالی‌بافی دوره قاجار متأثر از ویژگی‌های قالی‌بافی دوره کلاسیک آن، یعنی دوره صفوی است که با حفظ چارچوب‌ها و سنن آن احیا شد، ادامه یافت و رونق گرفت. وقوع رویدادهای فرهنگی و اجتماعی متعدد در دوره قاجار، تأثیرات عمده‌ای بر هنر این دوره و هم‌چنین بر هنر قالی‌بافی بر جای نهاد. وجوه متکثر این تغییرات و تأثیرات، کمتر بر طرح اثر گذرده و تأثیر آن بر نقش عمیق‌تر بوده‌است زیرا گرچه شاکله کلی قالی‌بافی صفوی در این دوره حفظ شد، اما برخی گونه‌های طرح مانند نمونه‌های واگیره‌ای بیش‌تر مورد توجه قرار گرفتند اما در خصوص نقوش و آرایه‌ها، با حفظ گونه‌های صفوی، تغییراتی در فرم، ساختار، رنگ و اندازه آن‌ها به وجود آمد و طیف متنوع‌تری از نقوش، متأثر از مواردی

همچون فرنگی‌مآبی، چاپ و عکاسی بر گنجینه نقوش قالی‌های ایرانی افزوده شدند. بیش از همه باید به رواج نقوش گیاهی تازه، گل‌فرنگ، عناصر تصویری، انسانی و مناظر طبیعت‌گرایانه اشاره کرد. در جدول (۲) جامعه پژوهشی قالی‌های دوره قاجار در این تحقیق نمایش یافته‌اند.

جدول ۲: جامعه پژوهش قالی‌های دوره قاجار (نگارندگان)

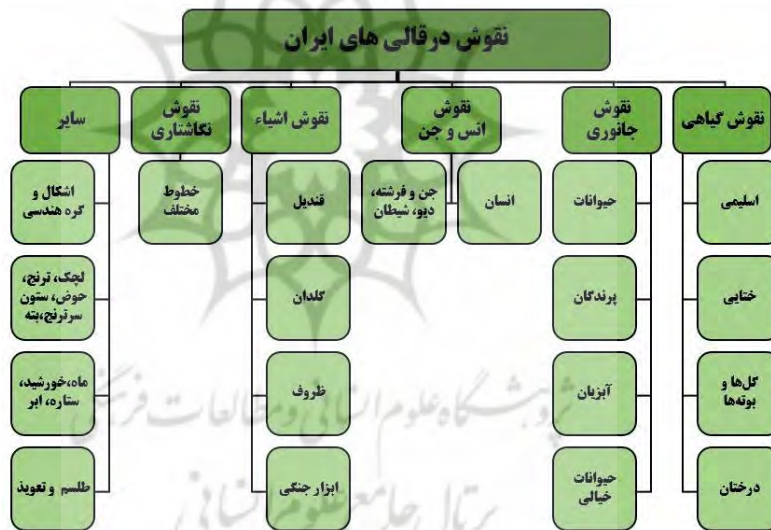
تصویر	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸
مشخصات	افشان، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۳۵۵×۶۶۰)	افشان، کرمان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۲۷۶×۵۴۱)	افشان، کرمان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۳۶۱×۴۷۲)	افشان، کرمان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۲۶۴×۳۴۷)	افشان، کرمان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۳۲۵×۳۳۰)	افشان، ساروق، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۲۶۱×۳۶۵)	افشان، کرمان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۲۹۹×۴۳۶)	افشان، کرمان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۳۵۰×۶۱۵)
منبع	(URL18)	(URL19)	(URL20)	(URL21)	(URL22)	(URL23)	(URL3)	(URL24)
تصویر	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶
مشخصات	گلدانی، کاشان، سال ۱۹۳۰ م (۱۳۰×۲۰۶)	افشان، اصفهان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۱۴۰×۲۱۵)	افشان، کاشان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۱۳۰×۲۰۰)	لچک‌ترنج، ساروق، سده ۱۳ ه.ق (۱۲۹×۱۹۸)	لچک‌ترنج، تبریز، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۱۳۴×۲۲۳)	لچک‌ترنج، کاشان، اواخر سده ۱۳ ه.ق، ابعاد نامشخص	لچک‌ترنج، تبریز، اواخر سده ۱۳ ه.ق، ابعاد نامشخص	لچک‌ترنج، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۲۹۰×۳۵۰)
منبع	(URL25)	(URL26)	(URL27)	(URL28)	(URL29)	(URL30)	(URL31)	(URL32)
تصویر	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴
مشخصات	لچک‌ترنج، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۳۲۰×۴۱۵)	لچک‌ترنج، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۳۵۳×۴۴۴)	لچک‌ترنج، تبریز، سده ۱۳ ه.ق (۲۷۴×۴۰۱)	لچک‌ترنج، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۱۱۶×۲۱۳)	لچک‌ترنج، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۳۶۰×۵۱۸)	لچک‌ترنج، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۲۱۰×۳۰۰)	لچک‌ترنج، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۳۵۸×۷۱۱)	دسته گلی، ساروق، سده ۱۳ ه.ق (۱۰۴×۱۴۴)
منبع	(URL33)	(URL34)	(URL35)	(URL36)	(URL37)	(URL38)	(URL39)	(URL40)

	تصویر	۲۵
لچک‌ترنج، محشم، سده ۱۳ ه.ق (۲۵۴×۳۵۵)	مشخصات	۲۵
(URL41)	منبع	
	تصویر	۲۶
لچک‌ترنج، ساروق، سده ۱۳ ه.ق (۲۵۴×۳۷۸)	مشخصات	۲۶
(URL42)	منبع	
	تصویر	۲۷
لچک‌ترنج، تبریز، سده ۱۳ ه.ق (۲۸۱×۳۹۶)	مشخصات	۲۷
(URL43)	منبع	
	تصویر	۲۸
لچک‌ترنج، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۴۹۷×۶۵۰)	مشخصات	۲۸
(URL44)	منبع	
	تصویر	۲۹
لچک‌ترنج، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۲۷۴×۳۱۷)	مشخصات	۲۹
(URL45)	منبع	
	تصویر	۳۰
لچک‌ترنج، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۳۶۳×۵۵۱)	مشخصات	۳۰
(URL46)	منبع	
	تصویر	۳۱
لچک‌ترنج، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۲۱۳×۳۰۴)	مشخصات	۳۱
(URL47)	منبع	
	تصویر	۳۲
لچک‌ترنج، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۴۹۲×۵۷۹)	مشخصات	۳۲
(URL48)	منبع	
	تصویر	۳۳
محرابی، کاشان، سده ۱۳ ه.ق (۱۴۱×۲۱۵)	مشخصات	۳۳
(URL49)	منبع	
	تصویر	۳۴
محرابی، تبریز، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۱۳۷×۱۹۰)	مشخصات	۳۴
(URL50)	منبع	
	تصویر	۳۵
محرابی، محشم، سده ۱۳ ه.ق (۱۹۸×۳۲۰)	مشخصات	۳۵
(URL51)	منبع	
	تصویر	۳۶
محرابی ستونی، سده ۱۴ ه.ق (۱۱۵×۱۷۲)	مشخصات	۳۶
ارائه در گالری ساتبی (URL52)	منبع	
	تصویر	۳۷
محرابی درختی، سده ۱۳ ه.ق (۱۴۰×۲۳۶)	مشخصات	۳۷
(URL53)	منبع	
	تصویر	۳۸
محرابی، محشم، سده ۱۳ ه.ق (۱۳۵×۱۸۸)	مشخصات	۳۸
(URL54)	منبع	
	تصویر	۳۹
محرابی، کرمان، سده ۱۳ ه.ق نامشخص	مشخصات	۳۹
(URL55)	منبع	
	تصویر	۴۰
افشان، کاشان، سده ۱۳ ه.ق (۲۶۵×۳۵۵)	مشخصات	۴۰
(URL55)	منبع	
	تصویر	۴۱
واگیره‌ای، ملایر، سده ۱۳ ه.ق (۱۳۲×۱۹۰)	مشخصات	۴۱
(URL56)	منبع	
	تصویر	۴۲
واگیره‌ای، سلطان‌آباد، سده ۱۳ ه.ق (۴۰۶×۶۷۸)	مشخصات	۴۲
(URL57)	منبع	
	تصویر	۴۳
واگیره‌ای، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۳۹۶×۵۴۸)	مشخصات	۴۳
(URL58)	منبع	
	تصویر	۴۴
واگیره‌ای، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۴۹۷×۹۱۴)	مشخصات	۴۴
(URL59)	منبع	
	تصویر	۴۵
واگیره‌ای، سلطان‌آباد، سده ۱۳ ه.ق (۴۲۹×۷۱۳)	مشخصات	۴۵
(URL60)	منبع	
	تصویر	۴۶
واگیره‌ای، ملایر، سده ۱۳ ه.ق (۲۱۳×۴۲۱)	مشخصات	۴۶
(URL61)	منبع	
	تصویر	۴۷
واگیره‌ای، سده ۱۳ ه.ق (۵۷۹×۱۲۴۹)	مشخصات	۴۷
(URL62)	منبع	
	تصویر	۴۸
واگیره‌ای، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۵۰۲×۷۹۲)	مشخصات	۴۸
(URL63)	منبع	
	تصویر	۴۹
واگیره‌ای گل‌فرنگ، سده ۱۳ ه.ق (۱۶۵×۲۴۴)	مشخصات	۴۹
(URL64)	منبع	
	تصویر	۵۰
خشتی، کرمان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۵۶۸×۸۷۸)	مشخصات	۵۰
(URL65)	منبع	
	تصویر	۵۱
خشتی، سلطان‌آباد، سده ۱۳ ه.ق (۴۰۳×۴۹۵)	مشخصات	۵۱
(URL66)	منبع	
	تصویر	۵۲
خشتی، کرمان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۶۰۹×۷۶۲)	مشخصات	۵۲
(URL67)	منبع	
	تصویر	۵۳
خشتی، کاشان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۳۰۹×۳۸۸)	مشخصات	۵۳
(URL68)	منبع	
	تصویر	۵۴
تصویری، کاشان، سده ۱۳ ه.ق (۱۲۸×۲۰۵)	مشخصات	۵۴
(URL69)	منبع	
	تصویر	۵۵
تصویری، محشم، سده ۱۳ ه.ق (۶۰×۹۱)	مشخصات	۵۵
(URL70)	منبع	
	تصویر	۵۶
تصویری، کرمان، سال ۱۹۲۰ م (۱۵۲×۲۳۳)	مشخصات	۵۶
(URL70)	منبع	

تصویر						
مشخصات	تصویری، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۱۶۰×۲۴۷)	تصویری، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۱۵۷×۲۶۰)	تصویری، کرمان، سده ۱۹ م (۵۸×۷۶)	سبزیکار تصویری، ۱۲۹۰ ه.ق (۱۵۴×۲۳۰)	هزارگل، کرمان، سال ۱۹۱۰ م (۲۰۰×۲۹۵)	سبزیکار، کرمان، سال ۱۲۸۰ ه.ق (۱۵۰×۲۱۱)
منبع	(URL71)	(URL72)	(URL73)	محفوظ در موزه فرش تهران	(URL74)	محفوظ در موزه فرش تهران

۷. انواع نقوش در قالی‌های ایرانی از قرن دهم تا چهاردهم ه.ق

بررسی آرایه‌ها و نقش‌مایه‌های قالی بر مبنای ظاهر و یا نوع تزئیناتشان، تنها بخشی از شناخت آن‌ها محسوب می‌شود. بخش مهمی از این شناخت در ارتباط با پیوندهای احتمالی این نقوش با مفاهیم و رویکردهای فرهنگی است. در یک دسته‌بندی کلی، انواع نقش‌های به‌کار رفته در قالی‌های ایرانی عبارتند از: نقوش گیاهی، نقوش جانوری، نقوش انس و جن، نقوش اشیاء، نقوش نگاشتاری، و سایر نقوش تکمیلی و یا فرعی فرش (نمودار ۳).

نمودار ۳: انواع نقوش در قالی‌های ایرانی از قرن دهم تا چهاردهم ه.ق (نگارندگان)

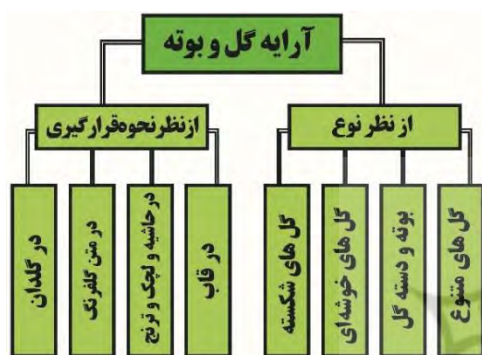
۷-۱) آرایه‌های گیاهی

طبیعت‌گرایی در فرش دوره صفوی با رواج تصویرگری قوت گرفت. به‌رغم نفوذ عرفا و علمای دینی و وجود افکار صوفیانه در میان برخی مقامات صفوی، شبیه‌سازی یا بازنمایی طبیعت در هنرهای مختلف از جمله فرش این زمان رونق یافت، هرچند نمادگرایی نیز در قسمت بزرگی از بهترین فرش‌های کلاسیک دوره صفوی از منزلت خاصی برخوردار بود. این روند در دوره‌های بعدی نیز تداوم یافت و به‌رغم فراز و نشیب خود به‌ویژه در حد فاصل دوره صفوی تا اواسط عصر قاجار، دو سبک گردان با نمادگرایی و طبیعت‌گرایی در فرش‌های سده هجدهم به بعد ایران مشاهده می‌شود (چیت‌سازیان و آیت‌اللهی، ۱۳۸۴: ۲۷). در هنرهای سنتی، آرایه‌های گیاهی و گونه‌های متنوع درختان و انواع گل‌ها، جایگاه ویژه‌ای دارند. این آرایه‌ها بیانگر اندیشه و دیدگاهی هستند که انسان از گذشته‌های دور در برخورد با طبیعت داشته و آن را در هنر خویش منعکس می‌کرده‌است. انسان از دیرباز نسبت به رویدنی‌ها و گیاهان، باورها و اعتقاداتی داشته‌است (دوبوکور، ۱۳۸۳: ۲۱). به باور «میرچا الیاده»، درخت

برای توصیف هر چیزی است که انسان مذهبی به آن به مثابه امری واقعی و قدسی توجه می‌کند (الیاده، ۱۳۷۵: ۱۱۰). گاه حتی درخت را رمز کیهان دانسته‌اند که عامل ارتباط میان زمین و آسمان است (دوبوکور، ۱۳۸۳: ۹-۱۰). در روایات اسلامی نیز گیاهان از اهمیت فراوانی برخوردارند و در قرآن کریم چندین بار به این نکته اشاره شده است (بقره: ۳۵؛ اعراف: ۱۹-۲۲؛ طه: ۱۲۰). با توجه به جایگاه گیاهان در اساطیر و باورهای کهن و مذهبی، جای شگفتی نیست که تصویر گیاهان جزء جدانشدنی هنرهای سنتی ایرانی باشد. نقوشی هم چون درخت زندگی، درخت، گل‌های شاه‌عباسی و ... به شکل فراوانی در این هنرها به چشم می‌خورند. نقوش گیاهی گاه به شکل عینی و واقعی و گاه به صورت انتزاعی و استلیزه در تزیینات و هنرها به کار رفته‌اند. گاه تصاویری هم چون گل‌های رز، صدف‌برگ، گل سرخ، بوته‌های ماریچ، خوشه‌های گل، نقوش گل و گلدان، درخت زندگی، بوته‌هایی با انواع گل‌های زیبا و رنگارنگ با حفظ جنبه واقع‌گرایی عیناً تصویر شده‌اند و گاه نقوش گیاهی در هیئت اسلیمی‌ها و ختایی‌های متنوع با حرکاتی موج و پریچ و تاب صحنه‌ای باشکوه و زیبا را در برابر چشم بیننده به نمایش می‌گذارند (هیل و گرابار، ۱۳۷۵: ۱۱۲-۱۱۵).

۲-۷) آرایه گل و بوته

برای بررسی گل و بوته، دو دسته‌بندی مورد توجه بوده است: از نظر نوع و شکلی گل و از نظر نحوه قرارگیری در قالی. از نظر نوع گل‌ها می‌توان آن‌ها را به انواع گل‌های متنوع، بوته و دسته گل، گل‌های خوشه‌ای و گل‌های شکسته تقسیم کرد و از منظر نحوه قرارگیری، این دسته‌بندی شامل قرارگیری در قاب، در حاشیه و لچک و ترنج، در متن گل‌فرنگ و در گلدان است (نمودار ۴).

نمودار ۴: گونه‌های مختلف آرایه گل و بوته (نگارندگان)

۸. طرح‌پردازی گل‌ها در قالی‌های صفوی

گل‌ها گاهی با مجموعه‌ای از عناصر هم‌خوان و یا تکمیلی به عنوان بخش اصلی متن در طرح‌های گوناگون به کار رفته و گاهی نیز به عنوان عنصری فرعی، بخشی از تزیینات متن و حواشی قالی را برعهده داشته‌اند. گونه‌های شهری بافت و گردان این طرح‌ها بیش از سایر نمونه‌هاست.

۸-۱) ساختار طرح‌ها

آرایه گل و بوته در گونه‌های متعددی از طرح‌های رایج دوره صفوی به کار رفته است. بیش از همه می‌توان به نمونه‌های افشان و واگیره‌ای (تصویر ۲) اشاره نمود که عناصر گیاهی و گل و بوته، بخش اعظم متن را دربر گرفته‌اند. سایر گونه‌ها اعم از طرح‌های لچک‌ترنج (تصاویر ۱ و ۳)، محرابی، باغی، شکارگاه و ... نیز از این نقوش در تکمیل متن و حواشی بهره برده‌اند. بروز نقوش گیاهی با توجه به ماهیت نمادین، تزیینی و رنگی آن، و فرم و اندازه منعطف این نقوش، موجب تنوع در نقش‌پردازی قالی‌های صفوی شده و کثرت استفاده از اسلیمی که یادآور مفهوم عرفانی حرکت است و گیاهان مختلف که شجره طوبی و بهشت را به ذهن متبادر می‌کردند، در این دوره مشهود است.

تصویر ۳: قالی لچک‌ترنج صفوی
(نمونه ۱۹ از جدول ۱)

تصویر ۲: قالی واگیره‌ای صفوی
(نمونه ۱۱ از جدول ۱)

تصویر ۱: قالی لچک‌ترنج صفوی
(نمونه ۱۶ از جدول ۱)

در جدول (۳) بروز این نقش در تعدادی از زمینه‌های قالی صفوی آورده شده‌است. بیش از همه حضور عناصر گیاهی، توأم با درخت و در اطراف آن مشاهده می‌شود که نمونه پرتکراری از بروز عناصر گل و بوته در این گونه قالی‌هاست (نمونه‌های ۴ و ۲۴) و یا گل و بوته‌ها به صورت واگیره‌ای متن قالی را دربر گرفته‌اند (نمونه‌های ۲۱ و ۲۷). گونه‌های مختلف گل و بوته نیز به فراخور موضوع و ماهیت قالی، در گونه‌های افشان، محرایی، لچک‌ترنج، شکارگاه و باغی، تکمیل‌کننده متن قالی‌ها هستند.

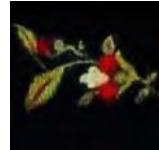
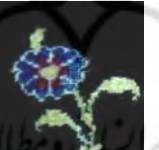
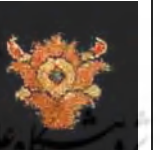
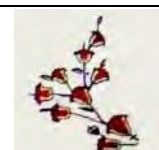
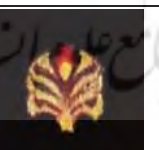
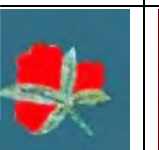
جدول ۳: تنوع نقوش گل و بوته در قالی‌های دوره صفوی (نگارندگان)

				
۲۴ از جدول ۱	۲۷ از جدول ۱	۴ از جدول ۱	۲۱ از جدول ۱	۷ از جدول ۱

۸-۲) گل‌های متنوع در قالی‌های صفوی

برخی قالی‌ها که محتوای بارز گیاهی دارند، بیش از قالی‌های دیگر از این نقوش بهره برده‌اند. به دلیل فراوانی و تنوع، دسته‌بندی گل‌ها در قالی به سختی امکان‌پذیر است اما گل‌های این مجموعه که از قالی‌های صفوی انتخاب شده و در جدول (۴) آمده‌اند از چند منظر قابل بررسی می‌باشند. دو ویژگی نوع و رنگ در این بررسی حائز اهمیت هستند. از منظر شکل و نوع می‌توان گل‌ها را به انواع گرد و چندپر، پروانه‌ای، شیپوری، بادبزی، اناری، برگ، غنچه و تلفیقی تقسیم نمود. گونه‌های گرد و یا چندپر، طیف وسیعی از نقوش این مجموعه‌اند. گونه‌های گل پروانه‌ای (نمونه‌های ۳ و ۳۱) نمونه‌های شیپوری (نمونه ۱۰) بادبزی (نمونه ۹ ب)، اناری، برگ (نمونه ۷)، غنچه (نمونه ۹ الف) نیز از دیگر گل‌های مورد استفاده در قالی‌های صفوی بوده‌اند. از منظر دیگر، برخی گل‌ها، نمادین و برخی طبیعت‌گرایانه هستند، به عنوان مثال نمونه (۳) می‌تواند نماد پنج‌تن آل‌عبا، نمونه (۳۱) نماد ثامن‌الائمه و نمونه (۲۹) نماد میوه بهشتی انار باشد.

جدول ۴: تنوع انواع گل در قالی‌های دوره صفوی (نگارندگان)

					
۹ الف از جدول ۱	۷ از جدول ۱	۲ از جدول ۱	۲۹ از جدول ۱	۳۱ از جدول ۱	۳ از جدول ۱
					
۱۰ از جدول ۱	۲۴ از جدول ۱	۹ ب از جدول ۱	۱۷ ب از جدول ۱	۱۷ الف از جدول ۱	۱۹ از جدول ۱

۸-۳) بوته گل در قالی‌های صفوی

در جدول (۵)، تنوع بوته‌های گل در قالی‌های صفوی آورده شده‌است. دسته‌بندی این مجموعه ذیل شاخص‌های دقیق، به سختی ممکن است چرا که تنوع بوته‌های گل، بر اساس فراوانی گل‌ها، اندازه، رنگ و ملحقات آن، نامحدود است و تنها می‌توان به فراوانی گونه‌های پرتکرار آن‌ها اشاره نمود. اشتراک این گونه‌ها، وجود ساقه به عنوان هسته اصلی رویش گل‌هاست. برخی از گونه‌ها با تعریف بوته (کوچک‌تر از درخت و درختچه) سازگارترند (نمونه ۱۹) و برخی فرمی مانند درخت کوچک و درختچه (اما با ماهیت بوته) دارند (نمونه ۳۷). بر روی این ساقه‌ها گل‌های گرد، چندپر، برگ، شیپوری، اناری در تعداد پرشمار، با اندازه‌ها و رنگ‌های متنوع و با ملحقات زیاد نقش شده‌اند. برخی نمونه‌ها، پرکار و ریز (نمونه ۱۳) و برخی درشت و با تعداد کم‌تری گل تصویر شده‌اند (نمونه ۲۴).

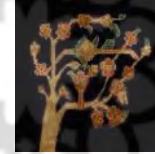
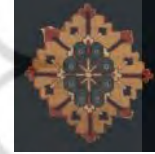
جدول ۵: تنوع انواع بوته در قالی‌های دوره صفوی (نگارندگان)

					
۲۴ از جدول ۱	۳۳ الف از جدول ۱	۱۹ از جدول ۱	۱۳ از جدول ۱	۳۵ از جدول ۱	۱۹ از جدول ۱
					
۳۲ از جدول ۱	۳۷ از جدول ۱	۳۳ ج از جدول ۱	۳۳ ب از جدول ۱	۳۳ الف از جدول ۱	۱۰ از جدول ۱

۴-۸) گل و بوته‌های شکسته در قالی‌های صفوی

گل و بوته‌هایی به سبک شکسته کمتر در قالی‌های صفوی دیده می‌شوند. نمونه‌های شکسته، با خطوط صاف و مورب و با تجرید بیش‌تر، بخشی از نقوش گیاهی در قالی‌های این دوره هستند (جدول ۶). گل‌های شکسته شامل انواع گرد و چندپر (نمونه‌های ۳۴ الف و ۲۶ الف) و معدود نمونه‌های ترکیبی با غنچه و برگ (نمونه‌های ۳۴ ب و ۳۴ ج) هستند. بقیه موارد شامل بوته‌های شکسته با تأکید بر حضور ساقه و تعدد گل‌های تجریدی هستند (نمونه ۵). نمونه ۲۶ می‌تواند نماد شمشه یا نورمحمدی منظور شود.

جدول ۶: تنوع انواع گل و بوته شکسته در قالی‌های دوره صفوی (نگارندگان)

					
۵ از جدول ۱	۳۴ ج از جدول ۱	۳۴ ب از جدول ۱	۲۹ از جدول ۱	۲۶ الف از جدول ۱	۳۴ الف از جدول ۱

۵-۸) گل‌های خوشه‌ای در قالی‌های صفوی

این نقش برای غنای بصری متن مورد استفاده بوده و تعداد زیادی گل تزینی در یک محدوده کوچک به شکل‌گیری آن انجامیده‌است. این گل‌ها از گونه‌های ساده (نمونه‌های ۲۷ و ۱۰ الف) تا نمونه‌ای پرکار (نمونه ۱۰ ج) که نماد درخت طوبی (حیات) است، متنوع هستند (جدول ۷).

جدول ۷: تنوع انواع گل‌های خوشه‌ای در قالی‌های دوره صفوی (نگارندگان)

					
۱ از جدول ۱	۱۰ د از جدول ۱	۱۰ ج از جدول ۱	۱۰ ب از جدول ۱	۱۰ الف از جدول ۱	۲۷ از جدول ۱

۶-۸) گل‌های منقوش در قاب و کتیبه در قالی‌های صفوی

قرارگیری گل و بوته در قاب، در قالی‌های صفوی متداول بوده‌است. نفس چرایی این عمل، برجسته‌نمودن بخشی از نقوش قالی و یا ایجاد یک واگیره (خشت) برای تکرار در متن و حواشی بوده‌است. تنوع این گونه اگرچه زیاد نیست اما بخشی از قالی‌های صفوی در حاشیه و متن با این روش منقوش شده‌اند (جدول ۸). نقوش متعدد گیاهی به‌صورت تک و یا تکراری، قاب‌ها را پر کرده‌اند.

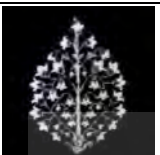
جدول ۸: تنوع انواع گل‌های منقوش در قاب در قالی‌های دوره صفوی (نگارندگان)

			
۳۴ ب از جدول ۱	۳۴ الف از جدول ۱	۲۹ ب از جدول ۱	۲۹ الف از جدول ۱

۷-۸) عناصر گیاهی درون گلدان در قالی‌های صفوی

قالی‌های گلدانی، مزین به عناصر اسلیمی و ختایی و حاشیه‌های گل و گیاه، در عهد شاه‌عباس اول رواج یافتند (بلر و بلوم، ۱۳۸۵: ۴۴۴). در قالی‌های صفوی عناصر گیاهی گلدان مورد توجه بوده و بوته‌گلی درشت و نامتناسب با اندازه گلدان، منظر بصری این آرایه را تشکیل داده‌است (جدول ۹).

جدول ۹: تنوع انواع گل‌های منقوش در گلدان در قالی‌های دوره صفوی (نگارندگان)

					
۱۹ د از جدول ۱	۲۵ از جدول ۱	۱۹ ج از جدول ۱	۱۹ ب از جدول ۱	۱۹ الف از جدول ۱	۲۱ از جدول ۱

۹. طرح‌پردازی گل و بوته‌ها در قالی‌های قاجاری

گل و بوته‌های متنوعی در قالی‌های قاجاری مورد استفاده بوده و با توجه به کثرت تولیدات قاجاری و تنوع در سبک‌های طراحی و رنگ‌پردازی، با طیف گسترده‌ای از این‌گونه نقوش مواجهیم. تا حدی که شناسایی نوع و دسته‌بندی اقسام آن به سختی امکان‌پذیر است زیرا علاوه بر گل‌های طبیعی و انتزاعی، نمونه‌های هندسی، اقتباسی و حتی تلفیقی و خلافتانه نیز در این دوره استفاده شده‌اند.

۹-۱) ساختار طرح‌ها

آرایه گل و بوته در قالی‌های متنوع و پرتعدادی از دوره قاجار به کار رفته است. بیش از همه می‌توان به نمونه‌های افشان (تصویر ۵) و واگیره‌ای (تصویر ۴)، لچک‌ترنج (تصویر ۸)، محرابی (تصویر ۹)، تصویری (تصویر ۷)، و حتی خشتی، باغی، شکارگاه و ... اشاره نمود که گل و بوته، بخش اعظم متن را دربر گرفته است. بروز نقوش گیاهی با توجه به گستردگی آن، موجب تنوع بسیار در طرح و نقش‌پردازی قالی‌های قاجاری شده‌است. در اغلب فرش‌های قاجار، نقوش نمادین گیاهی، یادآور آرمان بهشت نزد مسلمانان هستند.

منابع
پژوهان ایرانی

تأثیر عوامل فرهنگی بر
تحولات طرح و نقش
قالی‌های صفوی و قاجاری،
محملمین حاجی‌زاده و
همکاران، ۱۳۶۱، ۱۹۳

۱۷۴

تصویر ۶: قالی افشان دسته‌گلی قاجار، افشان، کرمان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۲۹۹×۴۳۶) (URL3)

تصویر ۵: قالی افشان دسته‌گلی قاجار، واگیره‌ای، ساروق، سده ۱۳ ه.ق (۹۹×۱۴۷) (URL2)

تصویر ۴: قالی افشان دسته‌گلی قاجار، محرابی، ساروق، سده ۱۳ ه.ق (۳۷۳×۵۶۳) (URL1)

تصویر ۹: قالی واگیره‌ای گل‌فرنگ میرزاعلی، سمنج، اواخر سده ۱۳ ه.ق، موزه فرش تهران

تصویر ۸: قالی لچک‌ترنج دسته‌گلی قاجار، لچک‌ترنج، کرمان، اواخر سده ۱۳ ه.ق (۴۲۶×۴۸۷) (URL5)

تصویر ۷: قالی لچک‌ترنج دسته‌گلی قاجار، تصویری، کرمان، سده ۱۳ ه.ق (۱۴۷×۲۳۶) (URL4)

عنصر گیاهی گل‌فرنگ نیز در طرح‌های گوناگون دوره قاجار قابل مشاهده است. از نمونه‌های واگیره‌ای و محرابی گرفته تا طرح‌های افشان، لچک‌ترنج، خشتی، تصویری و گونه‌های متعدد دیگر، به فراخور مضمون بصری، از آرایه گل‌فرنگ استفاده شده است. گل‌فرنگ‌ها مجموعه‌ای از گل‌ها هستند که منظر طبیعی دارند، از هنر غرب مایه گرفته‌اند و از لحاظ شکل و فرم ظاهری، با گل‌های ختایی و سنتی تفاوت دارند. در طراحی گل‌فرنگ‌ها اصول طبیعت‌گرایی رعایت شده و از سایه‌رنگ‌های متعدد استفاده می‌شود (شهادتی، ۱۳۹۲: ۸۶-۹۱). گل‌فرنگ بخشی از رویدادهایی است که به‌طور کلی فرنگی‌سازی خوانده می‌شود. سیروس پرهام معتقد است اصل این نقوش برگرفته از گل سرخ است که در هنرهای ایران در دوره صفوی کاربرد یافته است (پرهام، ۱۳۷۱: ۱۷۸)، در حالی که بسیاری از پژوهشگران منشأ این نقش را خارج از ایران می‌دانند. چنان‌چه علی حصوری معتقد است گل‌فرنگ‌های قدیمی از نقوش روی جعبه‌های شکلات فرانسوی اقتباس شده‌اند (حصوری، ۱۳۸۹: ۲۵-۳۵). برخی نیز معتقدند که بین نقوش گل‌فرنگ در نقاشی‌های سقفی تعدادی از منازل و نقوش بعضی قالیچه‌ها ارتباط مشخصی وجود دارد (تناولی، ۱۳۷۷: ۲۱). فرنگی‌سازی و نقوش گل‌فرنگ در متن و حواشی قالی‌ها در دوره قاجار پدیدار می‌شود. انتقال چنین نقشی بر روی فرش‌های گرهدار ایران و پراکندگی آن در بسیاری از نقاط فرش‌بافی ایران نمی‌تواند سابقه‌ای بیش از ۱۵۰ سال داشته باشد و نمونه قابل‌ذکری از دوره‌های قبل وجود ندارد. در جدول (۱۰)، بروز نقش گل و گیاه در تعدادی از زمینه‌های قالی قاجاری آورده شده است. بیش از همه تراکم گل و برگ و بوته‌های طبیعی در متن قالی به‌صورت افشان دیده می‌شود (نمونه‌های ۴، ۲۰، ۶۱)، شلوغی متن در این نمونه‌ها شامل انواع گل‌های طبیعی است. برخی نمونه‌ها دارای گل و بوته‌های مختلفی است که به‌صورت واگیره‌ای، منظم و بافاصله، متن را پر کرده‌اند (نمونه‌های ۲۰، ۲۴، ۵۷). گونه‌های گل‌دانی واگیره‌ای با گل و بوته (نمونه ۵۶) و خشتی و شکسته نیز ملاحظه می‌شوند.

جدول ۱۰: تنوع نقوش گل و بوته در قالی‌های دوره قاجار (نگارندگان)

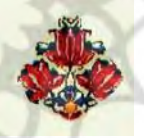
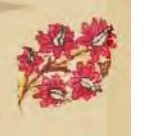
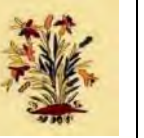
۶۱ از جدول ۲	۵۷ از جدول ۲	۲۰ از جدول ۲	۹ از جدول ۲	۴ از جدول ۲	۲۴ از جدول ۲

۹-۲) انواع نقوش: گل‌های متنوع در قالی‌های قاجاری

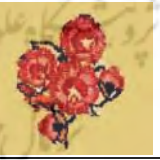
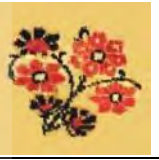
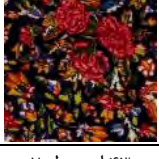
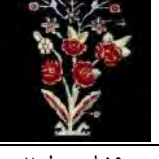
آرایه گل در قالی‌های قاجاری بسیار متنوع و پرشماری دیده می‌شود. نمونه گل‌های گرد، چندپر، پروانه‌ای، گل اناری، گل بادامی، بادبزی، شیپوری، میخک، ارکید، زنبق، گل لاله، صدتومانی، گل اسپیره (مرواریدی)، گل برگ کرفس، گل برگ بیدی، گل حنا، سرخ، رز و محمدی،

شکوفه گیلاس و شکوفه درختان متنوع و ... در این مجموعه دیده می‌شوند (جدول ۱۱). در قالی قاجاری بیش از همه، گونه‌های گرد و چندپیر (کوکب، نسترن، داودی، سوسن و ...) دیده می‌شوند. نمونه‌هایی از گل رز، گل سرخ و یا گل محمدی که هم نماد عشق و محبت و هم یادآور نام پیامبر اسلام (ص) می‌باشد نیز با رنگ‌های مختلف، به صورت تک و یا روی بوته مورد استفاده بوده است. برخی نمونه‌ها مانند گل رز، در بیش‌تر جلوه‌های خود به صورت سه‌تایی و یا چندتایی و در قالی محصور آمده است (جدول ۱۲).

جدول ۱۱: تنوع گل‌های طبیعی و تشابه آن‌ها به گل‌های قاجاری (نگارندگان)

						
گل ارکیده	گل ارکیده	گل میخک	گل صدتومانی	گل داودی	گل نسترن	گل کوکب
						
۳۹ از جدول ۲	۵۷ از جدول ۲	۱۳ از جدول ۲	۴۰ از جدول ۲	۲۹ از جدول ۲	۳۱ از جدول ۲	۳۰ از جدول ۲
						
گل سرخ	گل رز	گل محمدی	گل لاله	گل سوسن	گل شیپوری	گل زنبق
						
۴۳ از جدول ۲	۲۱ از جدول ۲	۵۶ از جدول ۲	۱۴ از جدول ۲	۵۲ از جدول ۲	۲۲ از جدول ۲	۳۸ از جدول ۲

جدول ۱۲: تنوع انواع گل در قالی‌های دوره قاجار (نگارندگان)

					
۴۷ الف از جدول ۲	۳۹ از جدول ۲	۵۲ از جدول ۲	۳۱ ب از جدول ۲	۳۱ الف از جدول ۲	۴۰ از جدول ۲
					
۴۳ از جدول ۲	۲۱ از جدول ۲	۴۹ از جدول ۲	۲۲ ب از جدول ۲	۵۹ از جدول ۲	۱۵ از جدول ۲

۹-۳) بوته و دسته گل در قالی‌های قاجاری

در جدول (۱۳) تنوع بوته‌های مورد استفاده در تعدادی از قالی‌های قاجاری آورده شده است. تنوع بوته‌های گل، نیز هم‌چون انواع گل‌ها، بسیار گسترده و پرشمار است و تعیین معیار واحدی برای دسته‌بندی انواع بوته‌ها ناممکن است. اما در یک بررسی کلی، برخی نمونه‌ها به صورت بوته‌های گل کوچک با چند گل و برگ (نمونه‌های ۶ و ۴۶ و ...) نقش شده‌اند. تعدادی به صورت درختچه‌های کوچک با گل‌های متعدد،

ساقه‌ای نسبتاً مشخص و ملحقات متعدد (نمونه ۱۰) و برخی نیز به صورت دسته‌گلی متشکل از تعداد اندکی گل نقش شده‌اند (نمونه‌های ۲۱ ج و ۲۲). اکثر بوته‌ها از گل و برگ و ساقه تشکیل شده‌اند و گل‌های همسان در اندازه‌های مختلف (و گاهی با تمایز رنگی) بر روی ساقه قرار گرفته‌اند (نمونه‌های ۲۱ الف، ۲۲ و ۶۱) و در برخی گونه‌ها، چند گل مختلف بر روی یک بوته و ساقه دارند (نمونه‌های ۲۱ ب و ج، ۱۰ و ...).

جدول ۱۳: تنوع انواع بوته در قالی‌های دوره قاجار (نگارندگان)

۲۱ الف از جدول ۲	۲۲ از جدول ۲	۶۱ از جدول ۲	۲۱ ج از جدول ۲	۶۱ از جدول ۲	۲۱ ب از جدول ۲
۶ از جدول ۲	۱۱ الف از جدول ۲	۱۶ از جدول ۲	۱۰ از جدول ۲	۴۶ از جدول ۲	۳۱ از جدول ۲

۹-۴) گل‌های شکسته در قالی‌های قاجاری

تعداد زیادی از این نوع گل و بوته‌ها در دوره قاجار مورد استفاده بوده‌اند و از انواع گل‌های طبیعی و یا تجریدی هستند. در جدول (۱۴) تعدادی از گل و بوته‌های این دوره آمده است. تنوع در این مجموعه شامل انواع تک‌گل‌ها روی بوته (نمونه‌های ۲۶ و ۴۵)، بوته‌های واحد (نمونه‌های ۶ و ۳۲) و یا شاخه‌ای پُرگل به عنوان بوته (نمونه ۳۲) و گونه‌های ترکیبی (نمونه ۲۶) است.

جدول ۱۴: تنوع انواع گل و بوته شکسته در قالی‌های دوره قاجار (نگارندگان)

۳۲ از جدول ۲	۴۵ از جدول ۲	۴۲ از جدول ۲	۳۲ از جدول ۲	۲۶ از جدول ۲	۶ از جدول ۲

۹-۵) گل‌های خوشه‌ای در قالی‌های قاجاری

در قالی‌های قاجاری، گل‌های خوشه‌ای از گونه‌های ساده (نمونه‌های ۲۵ و ۲۹) تا نمونه‌های پرکار (نمونه ۵۸) متنوع هستند (جدول ۱۵).

جدول ۱۵: تنوع انواع گل‌های خوشه‌ای در قالی‌های دوره قاجار (نگارندگان)

۵۸ از جدول ۲	۲۵ از جدول ۲	۲۰ از جدول ۲	۲۳ از جدول ۲	۳۲ از جدول ۲	۲۹ از جدول ۲

۹-۶) نقوش گل‌فرنگ در قالی‌های قاجاری

جدول (۱۶) به تنوع نقوش گل‌فرنگ در متن این گونه قالی‌ها اختصاص یافته است. اکثریت گونه‌ها از نقوش طبیعی بوده و گل‌های سرخ که با نام کلی گل‌فرنگ شناخته می‌شوند (ترکیبی از گل‌های طبیعی و به خصوص سرخ و رز) نقوش غالب متن هستند. در برخی نمونه‌های این قالی‌ها، گل‌ها، بوته‌ها و دسته‌گل‌های متعدد به همراه نقوش دیگر (گیاهی، جانوری و ...) در متن با فشردگی تصویر شده‌اند (نمونه‌های ۶۱ ب،

ج، د). در گونه‌های دیگر، اشکالی به‌عنوان قالب در متن در نظر گرفته شده‌اند و دسته‌گل‌ها و بوته درون آن به‌صورت بسیار فشرده و پرکار قرار گرفته‌اند (نمونه ۶۱ الف). تعدادی از گونه‌ها نیز از کنار هم قرار دادن و یا هم‌نشینی و فشردگی یک گونه گل و یا دسته‌گل تشکیل شده‌اند. گل‌فرنگ علاوه بر گونه‌های گردان، در مناطق مختلف روستایی و یا عشایری به شیوه شکسته و نیمه‌گردان نیز کار شده‌است (نمونه ۴۱). برخی نمونه‌ها نیز با نقش مایه‌های ویژه‌ای طرح شده‌اند که به‌صورت واگیره‌ای متن قالبی‌ها را پر می‌کنند (گل‌فرنگ مستوفی و دسته‌گلی ساروق).

جدول ۱۶: تنوع نقوش گل‌فرنگ در قالبی‌های دوره قاجار (نگارندگان)

۶۱ الف از جدول ۱	۶۱ ب از جدول ۱	۶۱ ج از جدول ۱	۶۱ د از جدول ۱	۶۲ از جدول ۱	۱۴ ب از جدول ۱
۵۶ از جدول ۲	۱ از جدول ۲	۶۱ هـ از جدول ۲	۳۱ از جدول ۲	۳۱ از جدول ۲	۴۱ از جدول ۲

۹-۷) نقوش گل و بوته و دسته‌گل در لچک و ترنج و حواشی قالبی قاجاری

جدول (۱۷) به بررسی نوع و نحوه قرارگیری گل‌ها و بوته‌ها در لچک و ترنج و حواشی برخی قالبی‌های قاجاری اختصاص یافته‌است. گل‌های طبیعی دوره قاجار، به حواشی نیز راه یافته و طیف گسترده‌ای از قالبی‌های این دوران، منقوش به گل‌های متنوع هستند. بیش از همه نمونه‌های دسته‌گلی به‌صورت واگیره‌ای در حواشی مورد استفاده بوده‌اند، برخی گونه‌ها نیز از تکرار افشان‌گونه بوته‌ها به‌وجود آمده‌اند (نمونه ۳۷). در برخی قالبی‌ها، دسته‌گلی بزرگ و پرکار با ملحقات و جزییات برای قرارگیری در جاهای خاص، از جمله لچک در نظر گرفته شده‌است که در قالبی‌های دسته‌گلی بیش‌تر مشاهده می‌شود (نمونه‌های ۱۵، ۲۱ و ۳۳). جز این‌ها، نقوش گیاهی و گل و بوته، در شکل‌گیری ترنج نیز نقش داشته‌اند (نمونه‌های ۱۲ و ۵۳).

جدول ۱۷: تنوع نقوش گل و بوته در حواشی قالبی‌های دوره قاجار (نگارندگان)

		
۵۴ از جدول ۲	۳۷ از جدول ۲	
		
۲۱ از جدول ۲	۱۵ از جدول ۲	۳۳ از جدول ۲
		
۲۷ از جدول ۲	۱۲ از جدول ۲	۵۳ از جدول ۲

۸- نقوش گل و بوته و دسته گل در قاب در قالی های قاجاری

گوناگونی قاب ها از طریق تنوع در نقش پردازی با گونه های مختلف گل و بوته امکان پذیر است. در دوره قاجار نمونه های خشتی و قابی با گل و دسته گل و بوته مورد توجه ویژه ای بوده اند (جدول ۱۸). پرتکرارترین آن ها، قاب هایی با نقش گلدانی ویژه است (نمونه های ۳۳ و ۴۸).

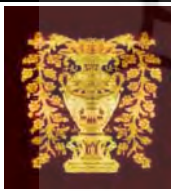
جدول ۱۸: تنوع نقوش گل و بوته در قاب قالی های دوره قاجار (نگارندگان)

			
۴۸ از جدول ۲	۳۳ ب از جدول ۲	۳۳ الف از جدول ۲	۵۰ از جدول ۲

۹- عناصر گیاهی در گلدان در قالی های قاجاری

حضور گلدان در قالی های دوره قاجار هم به عنوان عنصری تزئینی و هم ماهیتی مورد استفاده بوده است (جدول ۱۹). این آرایه به صورت تک (هم چون طرح ناظم) و یا واگیره ای در متن قالی ها مورد استفاده بوده است. گلدان، گاه عنصری تزئینی و پرکار است (نمونه های ۸، ۹، ۳۴ و ۳۶) و گاه نماد زایش و رویش و درخت زندگی است. این دسته از انواع ساده و برگری، تا گونه های شکسته، و گونه های پرکار و پرتزیین (نمونه ۳۴) متنوع است. در اکثر نمونه ها قرینگی مورد توجه بوده و تناسب گلدان و گل های درون آن رعایت شده است.

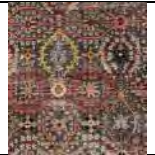
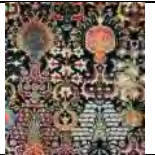
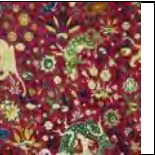
جدول ۱۹: تنوع انواع گل های منقوش در گلدان در قالی های دوره قاجار (نگارندگان)

						
۳۵ از جدول ۲	۲۸ از جدول ۲	۳۴ از جدول ۲	۹ از جدول ۲	۲ از جدول ۲	۸ از جدول ۲	۳۲ از جدول ۲

۱۰. آرایه گل و بوته در قالی های صفوی و قاجار: تطبیق و مقایسه طرح

در جدول (۲۰) نمونه هایی از متن قالی های منقوش به آرایه های گیاهی گل و بوته از دوره های صفوی و قاجار آمده است. نمونه های صفوی بیش از همه شامل گونه های افشان (نمونه های ۲۰ و ۲۳ صفوی)، واگیره ای گلدانی (نمونه ۱۲ صفوی)، واگیره ای خشتی (نمونه های ۶ و ۲۹ صفوی) است. در این گونه ها، عناصر گیاهی با تنوع رنگ، شکل، اندازه و نوع در کنار هم و یا در لابه لای عناصر دیگر قرار گرفته و بخش عمده متن را تشکیل داده است. در نمونه های قاجاری، تنوع بیش تر است چرا که علاوه بر گونه های گردان، نقوش شکسته نیز مورد استفاده بوده و نوع و تعداد نقوش گیاهی و گل و بوته دارای تنوع دوچندانی است. بخش اعظم این گونه ها نیز افشان و واگیره ای است. در گونه های افشان، متن با شلوغی زیاد و درهم فرو رفتگی نقوش شکل گرفته است (نمونه ۱۸ قاجاری). در نمونه های واگیره ای، نقوشی به صورت گل و بوته های مشخص و مکرر (نمونه های ۷، ۲۰، ۲۴ و ۵۷ قاجاری) و یا به صورت گلدانی (نمونه ۹ قاجاری) بخش اعظم متن را شکل داده اند. تفاوت عمده در گونه های صفوی و قاجار، ناشی از نوع گل و بوته ها، نحوه چینش و درهم فرو رفتگی نقوش و تنوع شکل و اندازه و تعداد آن هاست.

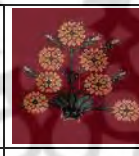
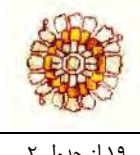
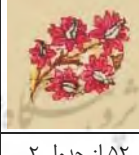
جدول ۲۰: تطبیق انواع گل و بوته در متن قالی دوره‌های صفوی و قاجار (نگارندگان)

صفوی						
	۲۰ از جدول ۱	۶ از جدول ۱	۲۹ از جدول ۱	۱۲ از جدول ۱	۲۳ از جدول ۱	۸ از جدول ۱
قاجار						
	۲۴ از جدول ۲	۱۸ از جدول ۲	۲۰ از جدول ۲	۵۷ از جدول ۲	۶۱ از جدول ۲	۹ از جدول ۲

۱-۱۰) تطبیق گل‌های متنوع در قالی‌های صفوی و قاجار

در جدول (۲۱) تعدادی از گل‌های شاخص مورد استفاده در قالی‌های صفوی و قاجار آمده‌است. در گونه‌های صفوی بیش از همه نمونه‌های گرد و چندپر (نمونه‌های ۱۵، ۱۹ و ۳۱ صفوی) و همچنین نمونه‌های برگ‌ی، شیپوری و تعداد معدودی از گل‌های طبیعی معروف (نمونه ۲۴ صفوی) نمود داشته‌است. اما گونه‌های قاجاری طیف بسیار گسترده‌تری دارند و علاوه بر نمونه‌های گرد و چندپر، گل‌های طبیعی متنوع از جمله میخک، ارکید، و گونه‌های خاص دیگر (نمونه‌های ۱۰، ۴۰ و ۵۲ قاجاری) تا نمونه‌های رز و سرخ (نمونه ۲۱ قاجاری) و دیگر گونه‌های خاص چه به صورت طبیعی و یا تجریدی و نمادین، گردان و یا شکسته دیده می‌شوند.

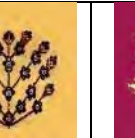
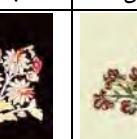
جدول ۲۱: تطبیق انواع گل در قالی دوره‌های صفوی و قاجار (نگارندگان)

صفوی							
	۳۱ از جدول ۱	۱۵ از جدول ۱	۷ از جدول ۱	۱۹ از جدول ۱	۵ از جدول ۵۴	۱۰ از جدول ۱	۲۴ از جدول ۱
قاجار							
	۱۹ از جدول ۲	۴۰ از جدول ۲	۵۲ از جدول ۲	۶۰ از جدول ۲	۱۰ از جدول ۲	۲۲ از جدول ۲	۲۱ از جدول ۲

۲-۱۰) تطبیق انواع بوته‌های گل در قالی‌های صفوی و قاجار

در جدول (۲۲) تفاوت میان نمونه‌های مذکور از دو جنبه کلی بررسی شده‌است. تنوع در بوته‌ها از شکل طبیعی و یا تجریدی آن‌ها و یا از نوع گل‌هایی است که در این بوته‌ها رویده‌اند. در گونه‌های صفوی شکل بوته عمدتاً به صورت متقارن با گل‌های درشت و هم‌سان است (نمونه‌های ۱۹ الف، ۲۸ و ۸ و ۱۹ ب صفوی) و نیز به صورت درختچه‌ای پُربُرج و جزییات است (نمونه‌های ۱۴ و ۳۰ صفوی). اما در گونه‌های قاجاری بوته‌های پُرنقش و نگار، با گل‌های متنوع و رنگارنگ و از گل‌های تازه‌تر (نمونه‌های ۲۱، ۵۴ و ۵۷ قاجاری) تا درختچه‌های پرکار و شلوغ (نمونه‌های ۱۵ و ۶۱ قاجاری) دیده می‌شوند. شاخص‌ترین تفاوتی که در بوته‌های این دو دوره نمود دارد، بیش از همه در نوع گل‌هاست.

جدول ۲۲: تطبیق انواع بوته در قالی دوره‌های صفوی و قاجار (نگارندگان)

صفوی						
	۱۴ از جدول ۱	۳۰ از جدول ۱	۱۹ از جدول ۱	۸ از جدول ۱	۱۹ الف از جدول ۱	۲۸ از جدول ۱
قاجار						
	۵۴ از جدول ۲	۶۱ از جدول ۲	۱۶ از جدول ۲	۵۷ از جدول ۲	۲۱ از جدول ۲	۱۵ از جدول ۲

۱۱. جمع‌بندی نقوش گل و بوته

به‌طور کلی در باب کاربرد نقوش گیاهی در هنر ایرانی باید گفت این نقوش شامل انواع گل و بوته‌ها و درختان به‌صورت چکیده‌نگاری یا نمادین و در عین حال آذین‌گری‌شده است، سنتی که از هنر تصویری پیش از اسلام آغاز و تا اواخر دوره قاجار هم‌چنان با قدرت ادامه یافته‌است. در بیش تر موارد، نقوش گیاهی را باید در ترکیب با انواع نقوش انسانی، حیوانی و اسطوره‌ای، دارای معنایی نمادین دانست. هرچند گاهی برای نقوش گیاهی آذین‌گری صرف ذکر شده‌است اما علاوه بر نقش زینتی می‌توان از مفاهیم نمادین فرهنگ و هنر ایرانی هم‌چون باغ عدن، عبور از جهان مادی، سرچشمه حیات و زندگی، همیشه سرسبزی و خرمی، خوشی، خوش‌یمنی و نیک‌بختی و ... نیز یاد کرد. نقوش گیاهی در قالی‌های صفوی اگرچه بخش اعظم تزئینات قالی‌های این دوره را تشکیل داده‌اند اما باز هم آن‌چه باقی‌مانده به تنوع و فراوانی دوره قاجار نیست چرا که صرفاً بر بخش محدودی از جلوه‌های نقوش گیاهی و مشخصاً بر عناصر تجربیدی یا انتزاعی تأکید شده‌است اما در دوره قاجار، محدودیتی در ارائه و تجسم نقوش گیاهی وجود نداشته‌است. در دوره قاجار استفاده از عناصر گیاهی اهمیت ویژه‌ای یافت. در مورد نقوش گیاهی و گل و بوته، انواع مختلف گل مانند گل سرخ، زنبق، میخک و شاه‌عباسی و گل‌فرنگ به‌طور قابل توجه در این دوره جهت تزئین قالی‌ها به‌کار گرفته شد. بنابراین توجه بیش‌تر به واقعیت‌پردازی و تلاش برای نزدیک‌شدن به طبیعت در قالی‌های دوره قاجار بیش‌تر به چشم می‌آید، حتی در ساخت و پرداخت برگ‌های گل‌فرنگ نیز واقع‌نمایی مدنظر بوده و سایه‌پردازی و ایجاد حجم در فرم گل‌فرنگ به تقلید از هنر غرب و اروپا رعایت شده‌است. از منظر ماهیت کاربرد نقوش گیاهی نیز جنبه‌های نمادین در هردو دوره، مورد توجه بوده‌اند. می‌توان ریشه طرح‌ها و نقشه‌های فرش دوره صفوی به‌ویژه عناصر گیاهی مورد استفاده در قالی‌های این دوران را در فرهنگ تشیع، در فرهنگ تصوف و در فرهنگ ایران باستان و در یک هم‌گرایی و توافق با محوریت اسلام جست‌وجو نمود و در مجموع حاکمیت رمزپردازی و نمادگرایی عارفانه بر طراحی فرش، به‌خصوص نقوش حاضر مشهود است و حاکمان آن خود بر اساس سه اصل رسمیت‌دادن به تشیع، بهره‌گیری از عرفان و تصوف متأثر از تشیع، نزدیک‌دانستن عرفان شیعی با حکمت ایران باستان به ایجاد وحدت و هم‌نوایی ملی در کشور ایران پرداختند و فرهنگ و هنر را نیز از آن اصول متأثر ساختند. در دوره قاجار اما فرش‌بافی بیش از همه از رویکرد طبیعت‌گرایی غربی متأثر شده و بیش از توجه به معنا و مفاهیم مستتر در نقوش، تزئین‌گرایی و آذین‌گری نقوش با تمرکز بر تنوع و تکرارگرایی، سرلوحه کار طراحان قالی دوره قاجار بوده است. در حیطه عناصر گیاهی نیز تأثیرات ذکر شده و در رأس آن‌ها فرنگی‌مآبی، منجر به رونق و گسترش عناصر تازه و طبیعت‌گرایانه شده‌اند.

۱۲. نمود عوامل فرهنگی بر تحولات نقوش گیاهی قالی‌های صفوی و قاجار

با توجه به عوامل مذکور در نمودارهای (۱ و ۲)، به نظر می‌رسد عوامل پرشماری در تحول نقوش قالی در دوره‌های مذکور مؤثر بوده‌اند که ذیل تحولات فرهنگی قابل بررسی و شناسایی هستند. در نمودارها و جداول بالا به‌طور مفصل به تغییرات شکلی و ظاهری آرایه‌های گل و بوته با تطبیق گونه‌های هم‌سان صفوی و قاجار پرداخته شده‌است. این تغییرات با مدنظر قراردادن تأثیر عوامل فرهنگی و تفسیر نتایج دو نمودار (۱ و ۲) در جدول (۲۳) قابل بررسی و ارزیابی هستند.^۳

جدول ۲۳: نمود تأثیر عوامل فرهنگی بر نقوش گل و بوته در قالی دوره‌های صفوی و قاجار (نگارندگان)

دوره صفوی		دوره قاجار	
↑	تنوع در گونه‌های گل	↑	گرایش به نمونه‌های تصویری
↑	تنوع در گونه‌های گل	↑	بروز انواع گل‌های طبیعی
↑	توجه بیش‌تر به عناصر گیاهی	↑	توجه بیش‌تر به عناصر گیاهی
↑	توجه بیش‌تر به این آرایه	↑	توجه بیش‌تر به این آرایه
↑	تنوع در نقش‌پردازی سنتی	↑	تنوع در نقش‌پردازی
-	----	↑	بروز گل‌های طبیعی و گل‌فرنگ
↑	تنوع در گل و بوته	↓	نقوش هندسی و تجریدی
-	----	↑	تنوع فوق‌العاده نقوش
-	----	↑	تنوع فزاینده در رنگ‌پردازی
↑	تنوع در چارچوب سنتی	↑	تنوع در طرح و نقش

۱۳. نتیجه‌گیری

بررسی و تحلیل نتایج جدول (۲۳) نشان‌گر افزایش کاربرد اکثر نقوش گیاهی، به‌خصوص گل و بوته و تنوع در نقش‌پردازی آن‌ها در دوره صفوی است. به‌جز نفوذ فرهنگ اروپایی، حضور کمپانی‌های خارجی در تولید فرش و رواج رنگ‌های شیمیایی که به دلیل عدم وقوع، تأثیری در تنوع نقوش نداشته‌اند، سایر موارد همگی منجر به ارتقای تنوع در طرح و نقش‌پردازی گل و بوته‌ها در قالی صفوی بوده‌اند اما در دوره قاجار و به علل گوناگون، گل و بوته‌ها با استقبال فزاینده و تنوع در نقوش تزئینی روبه‌رو شده‌اند. با توجه به موارد مطروحه، متأثر از عوامل فرهنگی حاکم، میزان تنوع و تعدد این نقوش رشد چشم‌گیری یافته‌است. همه شاخصه‌های فرهنگی مذکور در دوره قاجار منجر به افزایش تنوع و غنی‌تر شدن نقوش گل و بوته بوده‌اند اما به علت جغرافیای متفرق تولید، توجه کم‌تری به آرایه‌های مذکور شده‌است. با رواج فرش‌بافی در روستاهای مختلف، از میزان حضور گل و بوته‌ها کاسته شده و بر تنوع سایر نقوش افزوده شده‌است. در مجموع، روابط خارجی، نفوذ فرهنگ اروپایی و آموزش آکادمیک هنر در دوره قاجار منجر به بروز و اشاعه بیش از پیش گل و بوته در هنر قالی‌بافی ایران در این دوره شده‌است. این آرایه با توجه به نوع و ماهیت آن، قابل اجرا در اندازه، نوع، رنگ و وضعیت‌های مختلف، در متن و در حواشی قالی‌هاست و بیش از همه در نمونه‌های افشان و واگیره‌ای کاربرد داشته و در طرح‌های مختلفی هم‌چون لچک‌ترنج، محرابی، درختی، گلدانی، باغی، شکارگاه، تصویری و گونه‌های دیگر نیز نمود داشته‌است. نمونه‌های صفوی بیش از همه شامل گونه‌های افشان، واگیره‌ای، گلدانی، محرابی، باغی و ... هستند. در نمونه‌های قاجاری، علاوه بر گونه‌های گردان، نقوش شکسته نیز استفاده شده‌اند. در این دوره نیز طرح‌های افشان، واگیره‌ای، لچک‌ترنج، خشتی، محرابی و ... بیش‌تر با نقوش گیاهی و گل و بوته منقوش شده‌اند.

سنجش میزان و نوع تأثیرات فرهنگی، هم در ارزیابی عوامل مؤثر و هم در تطبیق نقوش قالی‌های صفوی و قاجار قابل پیگیری است. تفاوت عمده در گونه‌های دو دوره، متأثر از نوع گل و بوته‌ها، نحوه چینش و درهم‌فرورفتگی نقوش و تنوع شکل و اندازه و تعداد آن‌ها در این دو دوره است. در گونه‌های صفوی بیش از همه نمونه گل‌های گرد و چندپر و هم‌چنین نمونه‌های برگ‌ی، شیپوری و تعداد معدودی از گل‌های طبیعی معروف نمود داشته‌اند، اما در گونه‌های قاجاری علاوه بر نمونه‌های گرد و چندپر، از گل‌های طبیعی متنوعی چون میخک، ارکیده، و گونه‌های رز و سرخ به‌صورت طبیعی و یا تجریدی، گردان و یا شکسته استفاده کرده‌اند. بوته‌های گل در گونه‌های صفوی، عمدتاً به‌صورت متقارن با گل‌های درشت و هم‌سان و برخی نیز به‌صورت درختچه‌ای پر برگ و جزییات است اما در گونه‌های قاجاری بوته‌های گل از

نمونه‌های پرنقش و نگار، با گل‌های متنوع و رنگارنگ و از گل‌های تازه‌تر تا درختچه‌های پرکار و شلوغ، متنوع هستند. تفاوت شاخصی که در بوته‌های این دو دوره نمود دارد، بیش از همه در نوع گل‌هاست. گل و بوته‌های شکسته در قالی‌های صفوی، محدود به گونه‌های گرد و چندپر، به‌صورت کاملاً تجربیدی و هندسی هستند اما گونه‌های قاجاری شامل طیف گسترده‌تری از بوته‌ها، از نمونه‌های بوته‌ای گلدار تا گونه‌های درختچه‌ای پرکار هستند. گل‌های خوشه‌ای نیز در قالی‌های صفوی، ساده و از تکرار یک گل هم‌سان تشکیل شده‌اند اما گونه‌های قاجاری بیش‌تر به‌صورت پرکار، با مجموعه‌ای از نقوش متنوع و از تکرار و گسترش چند گل مختلف تشکیل شده‌اند. عناصر گیاهی و گل و بوته‌های منقوش در قاب در دوره صفوی با قاب‌های کوچک، محدود و دارای تنوع اندک نقوش هستند اما در قالی‌های دوره قاجار، طیف گسترده‌ای از قاب‌ها در اشکال و فرم‌های مختلف و هم‌چنین نقوش گیاهی اعم از گل و بوته، و عناصر و ملحقات فراوان استفاده شده‌اند. گل و بوته‌های روییده از گل‌دان نیز شامل بوته‌های متنوع، پُرگل و پرکار هستند. از نظر رنگی عناصر گیاهی در قالی‌های صفوی از رنگ‌های متداول و مرسوم بوده و در گونه‌های قاجاری از طیف گسترده‌ای از رنگ‌های متنوع و تازه بهره‌برده‌اند و این مسئله نیز بیش از پیش موجب تنوع قالی‌های قاجاری با نقوش گیاهی شده‌است.

شکل‌گیری و گسترش این آرایه‌ها حاصل تأثیرات مختلف اجتماعی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی دوره صفوی بوده‌است. مسائل مهمی مانند آداب و رسوم فرهنگی برجسته صفویان، تأثیرات اندیشه شیعی به انضمام نگاه ویژه شاه‌عباس اول و شاه‌طهماسب به این هنر و سایر حمایت‌های درباری، وجود کارگاه‌های سلطنتی بافت قالی، رونق هنرهای مختلف و به‌ویژه قالی‌بافی، امکانات نوین طراحی و امکانات فنی بافت، روابط خارجی صفویان و صادرات قالی در قالب پیشکش و هدیه و نگاه به قالی به‌عنوان کالای فرهنگی، موجب تأثیرات برجسته در اعتلای این هنر شده‌اند. در این دوره نقوش گیاهی به انحای مختلف مورد استفاده بوده و طرح‌پردازی قالی با این نقوش، شاکله این هنر در دوره‌های بعدی را پی‌ریزی کرده‌است. می‌توان ریشه طرح‌ها و نقشه‌های فرش دوران صفوی را که عمدتاً یا در کارگاه‌های سلطنتی بافته شده و یا طرح آن‌ها در نقاش‌خانه دربار یا توسط طراحان مرتبط با دربار تهیه شده‌است را در فرهنگ تشیع و در فرهنگ تصوف متأثر از تشیع و در فرهنگ ایران باستان در یک هم‌گرایی و توافق با محوریت اسلام جست‌وجو نمود. در دوره قاجار هنر قالی‌بافی پس از دهه‌ها رکود، مورد توجه قرار گرفت و با ثبات نسبی سیاسی و اقتصادی مجدداً رونق گرفت. در این دوران نیز تحولات مختلف فرهنگی، اجتماعی و سیاسی رخ دادند که تأثیرات مختلفی بر هنر دوران و به‌ویژه قالی‌بافی گذاشتند. از عمده‌ترین این تحولات می‌توان به نفوذ و حضور فرهنگ اروپایی در همه عرصه‌ها، هنر اشرافی، ساختار متفرق و متعدد تولید و گسترش تولیدات به مناطق غیرشهری و روستاها و علاوه بر آن، حضور کمپانی‌های خارجی در عرصه تولید قالی اشاره کرد. آموزش آکادمیک طراحی قالی و رواج طرح‌ها و نقشه‌های تازه و هم‌چنین کاربرد رنگ‌های شیمیایی از تأثیرات عمده دیگری است که بر نوع و نحوه تولید و شکل و شمای طرح و نقش‌پردازی این دوران تأثیر گذاشت. در دوره قاجار، قالی‌های ایران نیز هم‌چون سایر گونه‌های هنری از گفتمان مدرنیته در این دوره متأثر بوده‌اند و حضور برخی طرح و نقشه‌های متفاوت از پیشینه سنتی، در برخی مناطق با چنین رویکردی سازگار بوده‌است. در مجموع، حاکمیت رمزپردازی و نمادگرایی عارفانه بر طراحی فرش ایران به‌ویژه دوره صفوی مشهود است. اگرچه فرش دوره قاجار میراث‌دار سنت صفوی بوده، از رویکرد طبیعت‌گرایی غربی هم متأثر شده و شکل جدیدی از طرح و نقش‌پردازی فرش را ارائه می‌دهد.

پی‌نوشت‌ها

۱. با امکان بروز طرح‌های گردان، نقوش متنوع‌تری از جمله انواع گیاهان به‌صورت طبیعت‌گرایانه وارد مجموعه فرش شدند.
۲. اشباع نظری به این معناست که پژوهشگر نمونه‌گیری و جمع‌آوری داده‌ها را تا زمانی ادامه دهد که یک مفهوم یا ادعا مورد اثبات قرار گیرد و تا حدی است که با بینش و مفهومی جدیدی مواجه نشود.
۳. افزایش کاربرد با علامت ↑، کاهش آن با ↓ و بدون تأثیر با - نشان داده شده است.

منابع

- قرآن کریم. (۱۳۷۹). ترجمه محی‌الدین مهدی الهی قمشه‌ای. تهران: پیام آزادی.
- اتیک، آنت. (۱۳۸۴). فرش‌های دوره قاجاریه. ترجمه ر. علی‌خمسه (بر اساس دائرةالمعارف ایرانیکا). تهران: نیلوفر.

آلستر، هال، و لوچیک، ویووسکا. (۱۳۷۷). گلیم. ترجمه شیرین همایون فر و نیلوفر الفت شایان. تهران: کارنگ (نشر اثر اصلی ۱۹۹۳).
 الیاده، میرچا. (۱۳۷۵). معماری قدسی و رمزپردازی، اسطوره و رمز جهان. ترجمه و گردآوری جلال ستاری. تهران: نشر مرکز.
 ادواردز، سیسیل. (۱۳۶۸). قالی ایران. ترجمه مهین دخت صبا. تهران: فرهنگسرا (نشر اثر اصلی ۱۹۵۳)
 اربابی، بیژن. (۱۳۹۵). گفتن باغ ایرانی و تأثیر آن بر فرش دوره صفوی و قاجار (رساله دکتری منتشر نشده). دانشکده صنایع دستی دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
 بلر، شبلا، و بلوم، جانانان. (۱۳۸۵). هنر و معماری اسلامی. ترجمه فائزه دینی و یعقوب آژند. تهران: سمت (نشر اثر اصلی ۱۹۹۴).
 پاکباز، روئین. (۱۳۸۴). نقاشی ایران از دیرباز تا امروز. تهران: زرین و سیمین.
 پرهام، سیروس. (۱۳۷۱). شاهکارهای فرشباغی فارس. تهران: امیرکبیر.
 پوپ، آرتور آپهام، و اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. جلد ششم (فرش و دستبافته‌ها). ترجمه نجف دریابندری و دیگران. تهران: علمی و فرهنگی (نشر اثر اصلی ۱۹۶۴).
 تناولی، پرویز. (۱۳۷۷). قالیچه‌های تصویری ایران. تهران: سروش.
 چیت‌سازیان، امیرحسین. (۱۳۸۴). نمادگرایی و تأثیر آن در فرش ایران. گلجام، ۱ (۵ و ۴)، ۳۷-۵۶.
 چیت‌سازیان، امیرحسین، و آیت‌اللهی، حبیب‌الله. (۱۳۸۴). طبیعت‌گرایی و زیبایی‌شناسی در فرش ایران. گلجام، ۱ (۱)، ۱۶-۳۱.
 حصوری، علی. (۱۳۸۹). مبانی طراحی سنتی در ایران. تهران: نشر چشمه.
 خودی، الدوز. (۱۳۹۵). تأثیر شرایط اجتماعی و فرهنگی بر پارچه‌های صفوی و قاجار (رساله دکتری منتشر نشده). دانشکده هنر دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
 دادگر، لیلا. (۱۳۸۰). قالی‌های تصویری موزه قالی ایران. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
 دوبوکور، مونیکا. (۱۳۸۳). رمزه‌های زنده جان. ترجمه جلال ستاری. تهران: نشر مرکز.
 شادلو، داود. (۱۳۹۶). تحلیل دسته‌بندی‌های موجود در طرح و نقش فرش ایران و ارائه دسته‌بندی نوین (رساله دکتری منتشر نشده). دانشکده هنر دانشگاه شاهد، تهران، ایران.
 شعبانی خطیب، صفرعلی. (۱۳۸۷). فرهنگ‌نامه تصویری آرایه و نقشه‌های فرش ایران و جهان. تهران: سپهر اندیشه.
 شهدادی، جهانگیر. (۱۳۹۲). گل و مرغ (دریچه‌ای بر زیبایی‌شناسی ایرانی). تهران: کتاب خورشید.
 صباغ‌پور آرانی، طیبیه، و شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۸). بررسی طرح‌ها و نقوش قالی‌های قاجار موجود در موزه فرش ایران. فصلنامه گلجام، ۱۴ (۱)، ۸۹-۱۱۲.
 کونل، ارنست. (۱۳۶۸). اسلیمی و ختایی گل‌های شاه عباسی: نگرشی بر سوابق تاریخی سه نگاره تزئینی. تهران: یساولی (نشر اثر اصلی ۱۹۷۶).
 کیانمهر، قباد. (۱۳۸۳). ارزش‌های زیبایی‌شناسی منبت‌کاری سبک صفوی (رساله دکتری منتشر نشده). دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
 هیل، درک، و گرابار، الگ. (۱۳۷۵). معماری و تزئینات اسلامی. تهران: علمی و فرهنگی (نشر اثر اصلی ۱۹۶۷).
 Eiland, M. L. (1999). *Oriental Carpet and Textile Studies*. International conference on Oriental carpets Danville. (Vol. 5), Part 2, California.

منابع اینترنتی

URL1: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-sarouk-farahan-rug-12-ft-3-x-18-ft-6/id-f_32676142 (Access Date : 2023.09.21)
 URL2: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/rare-19th-century-sarouk-farahan-rug/id-f_5353313 (Access Date : 2023.10.3)

URL3 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/shabby-chic-antique-persian-kerman-rug-size-9-ft-10-x-14-ft-4/id-f_17783292 (Access Date : 2023.08.04)

URL4 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-kerman-rug-4-10x-7-9/id-f_25630482 (Access Date : 2023.10.5)

URL5 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-square-rose-ivory-navy-blue-floral-kirman-rug-circa-1920s/id-f_21608312/ (Access Date : 2023.10.5)

URL6 : <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/445237?ft=carpet&offset=160&rpp=40&pos=187> (Access Date : 2023.03.15)

URL7 : <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452190?ft=carpet&offset=440&rpp=40&pos=465> (Access Date : 2023.03.11)

URL8 : <https://nazmiyalantiquerugs.com/antique-rugs/persian-rugs/isfahan-rugs/antique-16th-century-persian-safavid-salting-rug-48639/> (Access Date : 2023.06.10)

URL9 : <https://hali.com/news/sothebys-new-york-carpet-sale-good-for-all/9104-lot-143-the-bernheimer-vase-carpet-fragment-2/> (Access Date : 2023.06.10)

URL10 : <https://www.christies.com.cn/lot/a-safavid-vase-carpet-kirman-south-east-6445731/?intObjectID=6445731&lid=1> (Access Date : 2023.06.10)

URL11 : <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450510> (Access Date : 2023.06.12)

URL12 : <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446954> (Access Date : 2023.05.19)

URL13 : https://www.wocoshia.org/fa/shia-contex-fa/articles-fa/shiite-art-and-architecture/shiite-art-and-architecture-gallery/shiite-carpets-works-gallery/safavid-dynasty-carpet?i=Toranj_Carpet_1 (Access Date : 2022.12.21)

URL14 : <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452197> (Access Date : 2022.11.09)

URL15 : http://www.azerbaijanrugs.com/safavid/safavid_carpet5_vase.htm (Access Date : 2023.09.15)

URL16 : <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451494?ft=carpet&offset=0&rpp=40&pos=7> (Access Date : 2023.03.12)

URL17 : <https://rugrabbit.com/content/classical-safavid-carpets-metropolitan-museum-art-new-york> (Access Date : 2023.03.12)

URL18 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/area-rugs-carpets/superfine-oversize-silver-blue-pink-raspberry-palace-size-persian-kerman-rug/id-f_749303 (Access Date : 2023.10.4)

URL19 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/doris-leslie-blau-collection-authentic-persian-kirman-handmade-wool-rug/id-f_22344642/ (Access Date : 2023.10.1)

URL20 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/large-antique-persian-kerman-rug-size-11-ft-10-x-15-ft-6/id-f_18451592/ (Access Date : 2023.09.22)

URL21 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/distressed-antique-persian-kerman-rug-millefleur-design/id-f_27868982 (Access Date : 2023.10.4)

URL22 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/doris-leslie-blau-collection-antique-persian-kirman-botanic-handmade-wool-rug/id-f_2780522 (Access Date : 2023.10.2)

URL23 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/unbelievable-late-19th-century-sarouk-farahan-rug/id-f_8414923/ (Access Date : 2023.09.25)

URL24: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-17th-century-persian-vase-kerman-carpet-size-11-ft-5-x-20-ft-2/id-f_24098552 (Access Date : 2023.10.7)

URL25: <https://www.christies.com/en/lot/lot-5548490> (Access Date : 2023.10.5)

URL26: https://www.kollerauktionen.ch/en/301803-0007----1154-ISFAHAN-alt.-1154_44129.html?RecPos=127 (Access Date : 2023.10.5)

URL27: https://www.kollerauktionen.ch/en/118223-0182-----1154-KESHAN-SEIDE-antik.-1154_44225.html?RecPos=134 (Access Date : 2023.10.5)

URL28: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-sarouk-farahan-rug-victorian-style/id-f_24894392/ (Access Date : 2023.10.5)

URL29: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/fine-persian-tabriz-hajji-jalili-rug/id-f_9999243 (Access Date : 2023.10.5)

URL30: <https://www.kollerauktionen.ch/id/EE79079A06304562951093C5DEF8E990DB15334ADDF54D8ABB690E2C63F1BBBC.htm?no=1> (Access Date : 2023.10.11)

URL31: https://www.kollerauktionen.ch/en/404007-0005-1194-TABRIZ-ANTIK--380-_570-cm.-1194_476147.html?RecPos=72 (Access Date : 2023.09.11)

URL32: https://www.kollerauktionen.ch/en/86104-0002-----1142-KIRMAN-LAVER-antik_-signiert.-1142109156.html?RecPos=102 (Access Date : 2023.10.8)

URL33: https://www.kollerauktionen.ch/en/96425-0001-----1150-KIRMAN-antik.-150_87641.html?RecPos=149 (Access Date : 2023.06.11)

URL34: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/oversize-antique-persian-ivory-blue-floral-kirman-rug-circa-1920s/id-f_18031171/ (Access Date : 2023.06.13)

URL35: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-silk-tabriz-carpet-handmade-oriental-rug-red-ivory-gold/id-f_3670212 (Access Date : 2023.06.14)

URL36: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-vintage-persian-ivory-floral-kirman-small-rug-c-1930s/id-f_23423622 (Access Date : 2023.06.14)

URL37: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-kerman-carpet-handmade-persian-rug-wool-carpet-pink-red-green-ivory/id-f_8290553 (Access Date : 2023.06.11)

URL38: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/carpet-from-french-castle-kirman-laver-old-late-19th/id-f_31365972/ (Access Date : 2023.06.10)

URL39: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-kashan-mansion-carpet-circa-1920s/id-f_13680091/ (Access Date : 2023.06.10)

URL40: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-sarouk-rug/id-f_29237202/ (Access Date : 2023.05.28)

URL41: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-1870s-persian-kashan-mohtasham-rug-9x12/id-f_725116/ (Access Date : 2023.05.28)

URL42: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-sarouk-farahan-area-rug-size-8-ft-4-x-12-ft-5/id-f_27392832/ (Access Date : 2023.08.13)

URL43: https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/ivory-antique-haji-jalili-tabriz-persian-rug-size-9-ft-3-x-13-ft/id-f_17585022 (Access Date : 2023.05.28)

URL44 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-oversize-persian-kerman-rug-carpet-circa-1890-164-x-214/id-f_25139812/ (Access Date : 2023.05.28)

URLa45 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-lavar-oriental-carpet-room-size-central-medallion/id-f_29947672/ (Access Date : 2023.09.5)

URL46 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-oversize-persian-kerman-rug-circa-1890-1111-x-181/id-f_26437892/ (Access Date : 2023.09.18)

URL47 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/19th-century-lavar-kirman-rug/id-f_3235542/ (Access Date : 2023.08.28)

URL48 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/doris-leslie-blau-collection-19th-century-oversized-persian-kirman-handmade-rug/id-f_12181303/ (Access Date : 2023.09.04)

URL49 : URL22 : https://www.kollerauktionen.ch/en/334590-0001-1190-KASHAN-SEIDE-antik.--141x215-c-1190_475747.html?RecPos=150 (Access Date : 2023.09.19)

URL50 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-tabriz-hajji-jalil-rug-fine-tree-life/id-f_9999363/ (Access Date : 2023.09.21)

URL51 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-mohtasham-kashan-silk-directional-rug-neoclassic-style/id-f_768447/ (Access Date : 2023.10.5)

URL52 : www.sothebys.com (Access Date : 2023.10.5)

URL53 : <https://www.bidsquare.com/online-auctions/dirk-soulis/a-rare-published-joshegan-silk-prayer-rug-circa-1800-2019952> (Access Date : 2023.09.21)

URL54 : <https://www.pinterest.com/pin/311944711670998080/> (Access Date : 2023.10.5)

URL55 : https://www.kollerauktionen.ch/en/117678-0011-----1154-KESHAN-alt.-1154_44200.html?RecPos=146 (Access Date : 2023.07.14)

URL56 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-1890s-persian-meeshan-malayer-rug-4x7/id-f_791108/ (Access Date : 2023.09.09)

URL57 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/late-19th-century-persian-ziegler-sultanabad-rug/id-f_23624362/ (Access Date : 2023.09.18)

URL58 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-oversize-persian-kerman-millefleur-rug-13-x-18/id-f_27010252/ (Access Date : 2023.09.18)

URL59 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/early-20th-century-persian-kerman-lavar-carpet-164x-30-498-x-915/id-f_19811732/ (Access Date : 2023.10.5)

URL60 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/late-19th-century-persian-sultanabad-rug/id-f_21090332/ (Access Date : 2023.09.11)

URL61 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/late-19th-century-persian-malayer-carpet-7-x-1310-214-x-422/id-f_19954662/ (Access Date : 2023.10.5)

URL62 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/late-19th-century-antique-palace-size-blue-bidjar-wool-rug/id-f_16182562/ (Access Date : 2023.10.5)

URL63 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-oversize-persian-kerman-rug-size-16-ft-6-x-26-ft/id-f_25293292 (Access Date : 2023.09.08)

URL64 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-kerman-lavar-carpet-18-8-x-28-10/id-f_20968132/ (Access Date : 2023.09.08)

URL65 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/late-19th-century-persian-ziegler-sultanabad-rug/id-f_23385682/ (Access Date : 2023.10.04)

URL66 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/amazing-antique-persian-lavar-kerman-carpet-mansion-carpet-circa-1900s/id-f_14644792/ (Access Date : 2023.10.01)

URL67 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/doris-leslie-blau-collection-19th-century-persian-kashan-handmade-wool-rug/id-f_8697473/ (Access Date : 2023.10.5)

URL68 : https://www.kollerauktionen.ch/en/318909-0009-----1172-KASHAN-SEIDE-BILDTEPPICH-ant-1172_66108.html?RecPos=56 (Access Date : 2023.09.08)

URL69 : <https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/vintage-persian-kashan-rug/id-f7093773/> (Access Date : 2023.10.11)

URLa70 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-persian-kirman-pictorial-rug-19th-century/id-f_33764662/ (Access Date : 2023.09.08)

URL71 : <https://soulisauctions.com/Cat/LP37213-a-rare-published-joshegan-silk-prayer-rug-circa-1800> (Access Date : 2023.09.11)

URL72 : https://www.kollerauktionen.ch/en/332151-0001-1186-KERMAN-BILDTEPPICH-alt.--157x2-1186_461116.html?RecPos=85 (Access Date : 2023.09.18)

URL73 : https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/pictorial-antique-persian-kermanshah-rug/id-f_16423351/ (Access Date : 2023.09.11)

URL74 : <https://www.christies.com/en/lot/lot-6282254> (Access Date : 2023.07.10)

Influence of Cultural Factors on the Developments of the Design and Pattern of the Safavid and Qajar Carpets (with an Emphasis on Floral and Bush Motifs)

Mohamad Amin Hajizadeh

PhD Student of Art Research, Shahed University, Tehran, Iran/ ma.hajizadeh@birjand.ac.ir

Seyed Reza Hosseini

Associate Professor, Painting Department, Shahed University, Tehran, Iran (Corresponding Author)/ rz.hosseini@shahed.ac.ir

Ali Asghar Shirazi

Associate Professor, Art Research Department, Shahed University, Tehran, Iran/ A_shirazi41@yahoo.com

Mehdi Keshavarz Afshar

Assistant Professor, Art Research Department, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran/ M.afshar@modares.ac.ir

Iman Zakariaei Kermani

Associate Professor, Department of Handicrafts, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran/ I.zakariaee@au.ac.ir

Received: 20/07/2024

Accepted: 09/11/2024

Introduction

Naturalism in the Safavid's carpet gradually became important. In keeping with the mystical issues and the existence of Sufism thoughts in this period, attention to nature and naturalism in various arts, including carpet weaving, became common, although symbolism also enjoyed a special place in a large part of the classical carpets of the Safavid era. This trend continued in later periods, and despite its ups and downs, especially between the Safavid period and the mid-Qajar period, two styles, circular and broken, with symbolism and naturalism, were observed in the Iranian carpets of the 18th century and later. In traditional arts, plant arrays and numerous species of trees and types of flowers have a special place. These arrays reflect the thoughts and visions that man has had in dealing with nature from the distant past. The tree is more of a symbol of the cosmos, which is the connection between Earth and Sky. In Islamic narratives, plants are also of great importance, and this has been raised several times in the Quran. Given the place of plants in ancient mythology and religious beliefs, it is not surprising for plant elements to appear as an integral part of traditional Iranian art. These arrays include types of trees, flowers of Shah Abbas, Eslimi, Khataei, and types of bushes. They have been used sometimes in natural, objective form and sometimes in abstract forms.

Research Method

This research is developmental in terms of purpose and descriptive-analytic in method. The method of collecting data is library study, using books articles and specialized theses and authoritative electronic databases. Statistical samples in this study include 37 samples of Safavid carpets and 62 samples of Qajar carpets selected by theoretical saturation method. The study focuses on the types of flowers and bushes in the carpets of the Safavid and Qajar periods and considers identifying, categorizing, and examining the types of these motifs in the carpets of these periods. This study not only examines various cultural factors that have influenced the appearance of flowers and bushes in carpets of this era but also evaluates their impacts.

Research Findings

Regarding the use of floral motifs in Iranian art, it can be stated that these motifs, encompassing various flowers, shrubs, and trees, are rendered in an abstract, symbolic, and simultaneously decorative manner. This tradition originated in pre-Islamic visual arts and continued robustly until the late Qajar period. In most cases, plant motifs carry symbolic meanings, especially when combined with human, animal, and mythological figures. Beyond their ornamental function, they embody key concepts in Iranian culture and art such as the Garden of Eden, transcendence of the material world,

پژوهش‌های هنرهای سنتی ایران

دوفصلنامه علمی هنرهای سنتی ایران

سال هفتم، شماره ۲، پیاپی ۱۳

پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۱۸۹

the source of life, eternal vitality, happiness, optimism, and good fortune. Although plant motifs constituted the majority of decorative elements in Safavid carpets, they lacked the diversity and abundance seen in the Qajar period. Safavid artistry often emphasized abstract and stylized representations of botanical elements. In contrast, the Qajar period imposed no such restrictions on the presentation and visualization of plant motifs. The use of floral elements gained particular prominence during this era, with specific flowers like roses, lilies, carnations, and marigolds being employed extensively in carpet decoration. Consequently, the endeavor to approximate nature is more evident in Qajar carpets. From the perspective of usage, symbolic aspects were considered in both periods. The designs and patterns of Safavid carpets, particularly their plant elements, find their roots in Shi'a culture, Sufism, and ancient Iranian traditions, converging under the overarching framework of Islam. Overall, the dominance of mystical symbolism over carpet design, especially in its motifs, is apparent. During the Qajar period, however, carpet weaving was significantly influenced by a Western naturalistic approach. The focus of Qajar designers shifted from the hidden meanings and concepts within motifs towards their decorative value, emphasizing diversity and pluralism. In the realm of floral elements, external influences, with Westernization at the forefront, led to the flourishing and expansion of new, naturalistic designs.

Conclusion

Measuring the extent and nature of cultural influences can be pursued through both an evaluation of contributing factors and a direct comparison of motifs in Safavid and Qajar carpets. The principal differences between the carpets of these two periods are evident in the types of flowers and plants depicted, the arrangement and composition of motifs, and the variety of their shapes, sizes, and density. In Safavid designs, round, multi-petalled floral patterns along with leafy, trumpet-shaped forms and a limited number of stylized natural flowers were most prevalent. In contrast, Qajar designs incorporated a wider array of natural flowers such as carnations, orchids, and roses, rendered in either naturalistic, abstract, curvilinear, or angular forms. The floral bushes in Safavid carpets are typically symmetrical, featuring large, identical blossoms or detailed, leafy shrubs. Qajar bushes, however, demonstrate greater diversity, ranging from highly patterned specimens with varied, colorful flowers to lush, prolific, and densely packed shrubs. A significant differentiating factor is the type of flowers used: those in Safavid carpets are largely confined to abstract, geometric, round, and multi-petalled forms, whereas Qajar examples encompass a broader spectrum, from flowering shrubs to elaborate trees. Color usage also distinguishes two periods; the plant elements in Safavid carpets predominantly feature conventional and limited color palettes. Qajar carpets, on the other hand, utilize a wider and more diverse range of colors, further enhancing their variety. The formation and development of Safavid patterns were the result of various social, cultural, and socio-political influences. Key factors include the prominent customs and traditions of the era, the influence of Shi'a thought, the particular patronage of Shah Abbas I and Shah Tahmasb, other courtly support, the existence of royal carpet workshops, the prosperity of various arts (especially weaving), advances in design and technical weaving facilities, foreign relations, and the export of carpets as gifts and cultural commodities. These elements collectively contributed to the notable advancement of the art form during the Safavid period. During the Qajar period, various cultural, social, and political developments similarly impacted the art of the era, especially carpet weaving. The most important of these include the profound influence of European culture, the rise of an aristocratic art market, a decentralized and diverse production structure that expanded to non-urban areas and villages, and the presence of foreign companies in the carpet production sector. Consequently, Iranian carpets, like other art forms of the time, were affected by the discourse of modernity. The emergence of designs that diverged from traditional motifs is consistent with this modernizing approach.

Keywords: Iranian carpets, Safavid period, Qajar period, Cultural factors, Plant motifs, bushes, flower Motif.

References

- The Holy Quran*. (2000). (M. Elahi Gomshe-ei, Trans.). Tehran: Payam-e Azadi.
- Alastair, H., & Lucic, V. (1998). *Kilim*. (Sh. Homayounfar & N. Olfat Shayan, Trans.). Tehran: Karang (Original work published 1993) [In Persian].
- Arbabi, B. (2016). The discourse of the Iranian garden and its influence on the carpets of the Safavid and Qajar periods (Unpublished PhD Dissertation). Faculty of Handicrafts, Isfahan University of Art, Isfahan, Iran [In Persian].
- Blair, Sh., & Bloom, J. (2006). *Islamic art and architecture*. (F. Dini & Yaqoub Azhand, Trans.). Tehran: Samt (Original work published 1994) [In Persian].
- Chitsazian, A. H. (2005). Symbolism and its impact on Iranian carpets. *Goljam*, 1 (4-5), 37-56 [In Persian].
- Chitsazian, A. H. & Ayatollahi, H. (2005). Naturalism and Aesthetics in Iranian Carpets. *Goljam*, 1 (1), 16-31 [In Persian].
- Daadgar, L. (2001). *Pictorial carpets of the Iranian carpet museum*. Tehran: The National Cultural Heritage Organization [In Persian].
- De beaucorpe, M. (2004). *Living codes of the world*. (J. Sattari, Trans.). Tehran: Nashr-e Markaz [In Persian].
- Edwards, C. (1999). *Iranian carpets*. (M. Saba, Trans.). Tehran: Farhang Sara (Original work published 1953) [In Persian].
- Eiland, M. L. (1999). *Oriental carpet and textile studies*. International conference on Oriental carpets Danville. (Vol. 5), Part 2, California.
- Eliade, M. (1995). *Sacred architecture and cryptography, myth and the secret of the world*. (J. Sattari, Trans.). Tehran: Nashr-e Markaz [In Persian].
- Hasuri, A. (2009). *Fundamentals of traditional design in Iran*. Tehran: Nashr-e Cheshme [In Persian].
- Hill, D., & Grabar, O. (1996). *Islamic architecture and decoration*. Tehran: Elmi va Farhangi (Original work published 1967) [In Persian].
- Ittig, A. (2005). *Carpets of the Qajar period*. (R. Lali Khamseh, Trans.). Tehran: Niloufar [In Persian].
- Khodi, O. (2016). The impact of social and cultural conditions on Safavid and Qajar textiles (Unpublished PhD Thesis). Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran [In Persian].
- Kianmehr, G. (2004). Aesthetic values of Safavid style carving (Unpublished PhD Dissertation). Faculty of Art, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran [In Persian].
- Kohnel, E. (1989). *The Arabesque: Meaning and Transformation of an Ornament*. Tehran: Yasawoli (Original work published 1976) [In Persian].
- Pakbaz, R. (2005). *Iranian painting from ancient times to the present*. Tehran: Zarrin va Simin [In Persian].
- Parham, C. (1992). *Masterpieces of Persian carpet-weaving*. Tehran: Amirkabir [In Persian].
- Pope, A. U., & Ackerman, P. (2008). *Survey of Persian art: From prehistoric times to the present*. Vol. 6: (Carpets and Carpet Weaving, Metalwork, Minor Arts, Ornaments, Music). (Najaf Daryabandari et al., Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi (Original work published 1964) [In Persian].

- Sabaghpour Arani, T. & Shayestefar, M. (2009). A Study of the designs and patterns of Qajar carpets in the Iranian carpet museum. *Goljam*. 3 (14), 89-112 [In Persian].
- Shadloo, D. (2017). Analysis of the existing classifications in the design and pattern of Iranian carpets and the presentation of a new classification (Unpublished PhD dissertation). Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran [In Persian].
- Shabani Khatib, S. A. (2008). *Visual dictionary of the arrangement and drawings of Iranian and world carpets*. Tehran: Sepehr e Andisheh [In Persian].
- Shahdadi, J. (2013). *Flowers and birds (A Window on Iranian Aesthetics)*. Tehran: Ketab-e Andisheh [In Persian].
- Tanavoli, P. (2008). *Pictorial carpets of Iran*. Tehran: Soroush [In Persian].

